

Σκέψεις για τη δημοκρατία και την ελευθερία, στην Ελλάδα και την Ευρώπη:

Από το «παράδειγμα Ευρυγένη» στο σήμερα

Πέτρος Στάγκος*

Το παρόν μελέτημα είναι η εμπλουτισμένη και γραπτή απόδοση της ομιλίας του υπογράφοντος στην επετειακή εκδήλωση «Τιμή Δημητρίου Ευρυγένη», που οργάνωσε το Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου στη Θεσσαλονίκη, στις 25 Φεβρουαρίου 2026. Η μεθοδολογία του στηρίζεται στο αξίωμα ότι σύγχρονες, κρίσιμες πτυχές της δημόσιας ζωής, στην Ελλάδα και την Ευρώπη, αν και φαινομενικά ετερόκλητες μεταξύ τους ενοποιούνται καθώς φωτίζονται από τη σκέψη και τη δράση του Δημητρίου Ευρυγένη, που τα αντίστοιχα ζητήματα στον καιρό του τα αποκάλυπτε, τα ανέλυε, τα εξηγούσε, τα επέλυε... Υπό αυτό το πνεύμα, διαδοχικά εξετάζονται: η αναγκαιότητα ενός νεωτεριστικού Συντάγματος· ο ευρωπαϊκός πολιτικός πολιτισμός και οι διαχρονικές προκλήσεις που απευθύνει· η επιστημονική γνώση στην υπηρεσία της πολιτικής και της διακυβέρνησης· η επιδίωξη ψηφιακής κυριαρχίας της Ευρώπης· η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των οικονομικών ελευθεριών από τον Ευρωπαϊό δικαστή· το πανεπιστήμιο και η πρόκληση της ίδρυσης μη κρατικών πανεπιστημίων· οι παλιές και οι νέες απειλές που στρέφονται κατά της δημοκρατίας.

Σύνταγμα – Δημοκρατία – ευρωπαϊκή ολοκλήρωση – κυριαρχία – τεχνητή νοημοσύνη – δικαιώματα του ανθρώπου – θεμελιώδεις ελευθερίες – Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Δικαστήριο της ΕΕ – πανεπιστημιακή εκπαίδευση – ρατσισμός και φασισμός

Εισαγωγικά

Οι άνθρωποι της γενιάς που σήμερα ζουν, σπουδάζουν ή εργάζονται στο έδαφος της πατρίδας μας, όπως και όσοι ανήκουν στις προγενέστερες γενιές, απολαμβάνουν ένα δημόσιο αγαθό το οποίο – υποψιάζομαι και ανησυχώ συνάμα – ούτε έχουν συνειδητοποιήσει πόσο πολύτιμο είναι ούτε φαίνονται διατεθειμένοι να εναντιωθούν, αν χρειαστεί, σε αμφισβητήσεις και απομειώσεις της αξίας του· σε αυτές θα τους παρέσερναν οι απειλές και οι απαξιώσεις που γνωρίζει, στις μέρες μας, η φιλελεύθερη, αντιπροσωπευτική δημοκρατία, καθόσον το δημόσιο αυτό αγαθό είναι οργανικό της μέρους.

Το αγαθό στο οποίο αναφέρομαι δεν είναι άλλο από την ελευθερία, στη μια ή την άλλη διάστασή της, όπως τη συνέλαβε ο Isaiah Berlin και την επαναδιαπραγματεύτηκε ο Quentin Skinner και η σχολή του Κέιμπριτζ¹: τη θετική αντίληψη περί ελευθερίας (η οποία εννοείται ως η αυτοπραγμάτωση του ατόμου), που διαφοροποιείται από την αρνητική και τη ρεπουμπλικανική ελευθερία, δηλαδή την απουσία εμποδίων και την απουσία δυνατότητας παρέμβασης τρίτων κατά την προαγωγή από το άτομο των στόχων του. Αυτή η μη παρέμβαση κατοχυρώνεται με τα πολιτικά και τα ατομικά δικαιώματα που η συλλογικότητα των πολιτών έχει κατακτήσει, καθώς και με τη θέσπιση επιμέρους ελευθεριών: την πολιτική ελευθερία, δηλαδή τη δυνατότητα του καθενός και της καθεμιάς να μετέχει στο πολιτικό γίγνεσθαι με τις πεποιθήσεις και την ιδεολογία που ασπάζεται, χρησιμοποιώντας την ψήφο του, ιδίως· την οικονομική ελευθερία· την ακαδημαϊκή ελευθερία, που είναι απότοκη της ελευθερίας της έκφρασης.

* Ομ. Καθηγητής της Νομικής Σχολής ΑΠΘ

¹. Q. SKINNER, *Liberty as Independence. The Making and Unmaking of a Political Idea*, Cambridge University Press, Cambridge, 2025.

Θέλω να διαβεβαιώσω, εισαγωγικά, ότι έχω πλήρη επίγνωση του πόσο δύσκολο είναι να μιλάμε στις μέρες μας για τυπικές ελευθερίες και για τυπικά δικαιώματα μέσα στις ισχύουσες συνθήκες των κραυγαλέων οικονομικό-κοινωνικών ανισοτήτων, οι οποίες διαρκώς διευρύνονται.

Εισαγωγικά, τέλος, διευκρινίζω αυτό που εξαρχής υπαινίχθηκα, την υποχρέωση των πολιτών να προασπίζονται τη δημοκρατία όταν αυτή απειλείται. Τούτο έχει πολύ λιγότερο να κάνει με την υποχρέωσή τους να προστατεύουν το Σύνταγμα που απορρέει από το άρθρο 120 παρ. 4 του ισχύοντος Συντάγματος («Η τήρηση του Συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων, που δικαιούνται και υποχρεούνται να αντιστέκονται με κάθε μέσο εναντίον οποιουδήποτε επιχειρεί να το καταλύσει με τη βία») από όσο έχει να κάνει με τη δύναμη της ψήφου την οποία οι πολίτες οφείλουν να επιστρατεύουν με τον αρμόζοντα στις περιστάσεις αυτές τρόπο.

Αλλά γι' αυτό το ζήτημα θα συζητήσω στο τέλος μιας σύντομης -για τα μέτρα μου- πνευματικής διαδρομής στις τρεις εν λόγω εκφάνσεις της ελευθερίας (την πολιτική, την οικονομική, την ακαδημαϊκή)· διαδρομής που έχει σαν αρχή, μέση και τέλος (;) την πνευματική και την αμιγώς πολιτική κληρονομιά που έχει αφήσει ο Δημήτριος Ευρυγένης πίσω από το σύντομο πέρασμά του στη ζωή. Συνδύασα την προηγούμενη αναφορά μου στο τέλος αυτής της διαδρομής με ερωτηματικό, γιατί το τέλος της δεν είναι κάτι το οριστικό: είναι το αδιάκοπο σήμερα, που το φωτίζει, και αυτό, η πνευματική και πολιτική κληρονομιά του Ευρυγένη.

I. Η χαμένη (;) μάχη για το Σύνταγμα μιας «νεωτεριστικής» δημοκρατίας

Ο Δημήτριος Ευρυγένης ανελίχθηκε επαγγελματικά ως άνθρωπος της νομικής πράξης και δογματικής και ως πανεπιστημιακός δάσκαλος στις περιοχές του ιδιωτικού διεθνούς δικαίου, του συγκριτικού και του ευρωπαϊκού δικαίου, σε κάθε περίπτωση με διεθνή απήχηση, μέσα στις δύσκολες περιόδους της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας: ναζιστική και φασιστική κατοχή, εμφύλιος πόλεμος, καχεκτική μετεμφυλιακή δημοκρατία, στρατιωτική δικτατορία, φευ (!) πρώτη δεκαετία της δικής μας μεταπολίτευσης. Αγωνίστηκε με όλες του τις δυνάμεις εναντίον της δικτατορίας ενταγμένος σ' έναν από τους πρώτους πυρήνες αντίστασης που σχηματίστηκαν το 1967. Το στρατιωτικό καθεστώς δεν τόλμησε να τον προσάγει σε δίκη μαζί με τους υπόλοιπους συντρόφους του όταν κατάφερε να αποκαλύψει την αντιστασιακή οργάνωση, από το φόβο των διεθνών αντιδράσεων που θα προκαλούσε η ακτινοβολία του Ευρυγένη ιδίως στην Ευρώπη. Τον απέλυσε όμως από το πανεπιστήμιο και τον εκτόπισε στο – μακρινό τότε – Καρπενήσι, τον επανάφερε δε στο πανεπιστήμιο πάλι εξ αιτίας της πίεσης που άσκησαν στο καθεστώς ευρωπαίοι πολιτικοί και νομικοί, την οποία οργάνωσε με βάση τη Γαλλία ο στενός του φίλος Φωκίων Φραντζεσκάκης.

Παραφράζοντας -ελαφρώς- τα λόγια ενός σύγχρονου Έλληνα ιστορικού τον οποίο εκτιμώ πολύ, θα έλεγα ότι η ελληνική κοινωνία μπήκε σε ένα βαθύ λήθαργο το 1967, επιχείρησε να ξυπνήσει το Νοέμβριο 1973 και τελικά ξύπνησε τον Ιούλιο 1974, ίδια και απαράλαχτη όπως ήταν το 1967². Παρά ταύτα, την επαύριο της μεταπολίτευσης, απέναντι σε αυτή την αφυπνισμένη προδικτατορική Ελλάδα ο Ευρυγένης όρθωσε το πνευματικό και πολιτικό του ανάστημα για να την ξυπνήσει, κυριολεκτικά.

Ο Ευρυγένης εξελέγη βουλευτής Επικρατείας με το ψηφοδέλτιο της Νέας Δημοκρατίας στις πρώτες μεταδικτατορικές εκλογές της 17ης Νοεμβρίου 1974, έχοντας επιλεγεί προσωπικά από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή για τη θέση αυτή, ο οποίος και τον συμπεριέλαβε στη αμιγώς ΝεοΔημοκρατική κυβέρνηση που σχημάτισε αμέσως μετά τη σαρωτική νίκη της Νέας Δημοκρατίας στις εκλογές εκείνες ως υφυπουργό Παιδείας, αρμόδιο για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Ως μέλος πλέον του υπουργικού συμβουλίου, ο Ευρυγένης μετέσχε στη συνεδρίαση της 23ης Δεκεμβρίου 1974, στην οποία ο Καραμανλής παρουσίασε στα μέλη της

² Σ.Ν. ΚΑΛΥΒΑΣ, Γιατί ακριβώς μας δυσκολεύει η χουντική επταετία;, The Books' Journal, τ. 172, Ιανουάριος 2026, σ. 35.

κυβέρνησης το σχέδιο του νέου Συντάγματος που είχε εκπονηθεί υπό την υψηλή πολιτική εποπτεία του ίδιου και του Κωνσταντίνου Τσάτσου.

Ο καθηγητής Νίκος Αλιβιζάτος έφερε πριν από δύο χρόνια στο φως της δημοσιότητας το ιστορικό γεγονός της εναντίωσης *μόνο* του Ευρυγένη – μεταξύ των τότε υπουργών – σε μια προοπτική, που είχε ανοίξει εκείνο το κυβερνητικό σχέδιο Συντάγματος, καθόλου σύγχρονη και καθόλου ευόιανη για το νεοπαγές – τότε – δημοκρατικό πολίτευμα³. Αναζήτησα και βρήκα, και εγώ, ένα αντίγραφο των πρακτικών εκείνης της συνεδρίασης του υπουργικού συμβουλίου, ώστε να έχω μια πλήρη εικόνα του τι είχε διαμειφθεί⁴. Η αλήθεια είναι ότι της παρέμβασής του Ευρυγένη στη συζήτηση, είχε προηγηθεί εκείνη του καθηγητή Παναγιώτη Ζέπου, υπουργού Παιδείας στην κυβέρνηση εκείνη⁵. Ο διαπρεπής αστικολόγος είχε κάνει το λάθος να «πιαστεί» από μια προηγηθείσα επισήμανση του Κωνσταντίνου Καραμανλή ότι η εκπόνηση του Συντάγματος *«(πρέπει να) είναι έργο των πολιτικών και όχι των συνταγματολόγων»* επειδή – αποφάνθηκε ο τότε πρωθυπουργός – οι συνταγματολόγοι *«συνήθως αντιγράφουν ξένα Συντάγματα»*, υπερασπίστηκε δε – ο Ζέπος – την *«τάξη»* των συνταγματολόγων λέγοντας ότι *«οι συνταγματολόγοι δεν αντιγράφουν, αλλά κρίνουν»*. Ο Καραμανλής πολύ γρήγορα, κατά το κοινώς λεγόμενο τύλιξε τον Ζέπο σε μια κόλλα χαρτί, απαντώντας του ότι το Σύνταγμα πρέπει να συνταχθεί από τους πολιτικούς, οι οποίοι *«έχουν μεγάλην πολιτικήν πείραν»*.

Ωστόσο, με τον Ευρυγένη ο Καραμανλής έκανε διεξοδική συζήτηση, μάλλον επειδή ξαφνιάστηκε από την κατηγορηματικότητα με την οποία ο Ευρυγένης, μιλώντας *«περισσότερον υπό την ιδιότητα του καθηγητού της Νομικής»*, επέμεινε ότι το κυβερνητικό σχέδιο Συντάγματος διατηρούσε την *«φρασεολογίαν»* αλλά και την *«ουσίαν»* των *«Συνταγμάτων» της στρατιωτικής δικτατορίας*, χωρίς δε να μεγιστοποιήσει τη σημασία της *«έρευνας συγκριτικού συνταγματικού δικαίου»* που θα έπρεπε να προηγηθεί της σύνταξης των συνταγματικών διατάξεων πρότεινε *«να κατορθώναμεν να δώσωμεν ένα σχέδιον Συντάγματος που θα ήτο νεωτεριστικόν»*.

Πολλές εικασίες έχουν γίνει για το ποιες άραγε από τις διατάξεις του κυβερνητικού σχεδίου Συντάγματος του 1974 ενόχλησαν ιδιαίτερα τον Ευρυγένη ως *«δανεικές»* – που πράγματι ήταν – από τα *«Συντάγματα»* της δικτατορίας. Η διάταξη για τις εκτοπίσεις πολιτών για τα φρονήματά τους με διοικητική απόφαση; Η γενεσιουργός μιας *contradictio in terminis* διάταξη που όριζε ότι τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, αν και *«πλήρως αυτοδιοικούμενα»* νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, *«λειτουργούν υπό την εποπτείαν του κράτους»*⁶;

Δεν έχει αξία να απαντηθούν ούτε αυτά ούτε άλλα συναφή ερωτήματα. Σημασία έχει ότι ο Ευρυγένης έδωσε ακόμη ένα γύρο μάχης με τον Καραμανλή για να καταθέσει (όχι μόνο αυτός, αλλά και όσα μέλη του υπουργικού συμβουλίου το επιθυμούσαν, ως θέμα αρχής δηλαδή) προτάσεις τροποποίησης του σχεδίου *«επωνύμως»* (και όχι *«δι' υπηρεσιακού σημειώματος»* όπως πρότεινε ο Καραμανλής), την οποία μάχη, όπως και τη βασική προηγούμενη, ο Ευρυγένης την έχασε. Αποτιμώντας ως θετικά εκείνα τα γεγονότα, όμως, η πρώτη μάχη που δόθηκε το 1974-1975 υπέρ ενός *«νεωτεριστικού»* Συντάγματος δόθηκε από τον Ευρυγένη, που δεν χάθηκε σε τελική ανάλυση, γιατί τη σκυτάλη στον αγώνα αυτό πήραν αμέσως μετά οι πολιτειακοί φορείς της Αναθεωρητικής Βουλής, δηλαδή τα κόμματα της μείζονος και της ελάσσονος αντιπολίτευσης, και την έφεραν σε κάποιο πέρας· για να μην τονίσω ότι η μάχη για ένα *«νεωτεριστικό Σύνταγμα»*, στην πράξη για το Σύνταγμα μιας *«νεωτεριστικής»* δημοκρατίας

³ Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, Οι αρχιτέκτονες του πολιτεύματος. Από τις όχθες του Τάμεση στην πλατεία Συντάγματος. Μαυροκορδάτος, Τρικούπης, Βενιζέλος, Καραμανλής, Μεταίχιμο, Αθήνα, 2024, ιδ. σσ. 408-410.

⁴ Το σχετικό πρακτικό επισυνάπτεται σε έγγραφο της Γραμματείας του Υπουργικού Συμβουλίου της 9ης Ιανουαρίου 1975, με αριθ. πρωτ. 30.

⁵ Την παρέμβαση του Ζέπου στη συνεδρίαση της 23ης Δεκεμβρίου 1974 υπενθύμισε ο σχολιασμός από τον δημοσιογράφο Λάμπρο Σταυρόπουλο περιστατικών της τρέχουσας συνταγματικής αναθεώρησης, Το Βήμα, 09.02.2026, υπό τον τίτλο «Πολιτικοί vs. συνταγματολόγων».

⁶ Υπενθυμίζεται ότι η πρώτη μεν από τις αναφερθείσες διατάξεις του σχεδίου Συντάγματος του 1974 δεν περιλήφθηκε στο ισχύον Σύνταγμα, η δεύτερη δε περιλαμβάνεται σχεδόν αυτούσια στο άρθρο 16 παρ. 4 του ισχύοντος Συντάγματος.

εξακολουθεί να διεξάγεται, με το ίδιο αντικείμενο και σκοπό, ακόμα και μέχρι αυτή τη στιγμή που εδώ συζητάμε.

II. Η στράτευση στην Ευρώπη: η πρόκληση του ευρωπαϊκού πολιτισμού

Τον Φεβρουάριο 1975, ο Ευρυγένης επελέγη προσωπικά από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή για να καταλάβει τη θέση του Έλληνα δικαστή στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, στο Στρασβούργο, που ήταν, τότε, ένα μόνιμο μεν, αλλά όχι διαρκές ευρωπαϊκό δικαστήριο. Παραιτήθηκε αμέσως από τη θέση του υφυπουργού Παιδείας (αλλά όχι και από τη Βουλή). Θα επανέλθω αργότερα στην παραίτησή του αυτή, επειδή είχε να κάνει με την ιδεατή εικόνα που είχε πλάσει ο Ευρυγένης για το ελληνικό πανεπιστήμιο εντός του δημοκρατικού πολιτεύματος και με το νόημα που ο ίδιος έδινε στην ακαδημαϊκή ελευθερία. Προς το παρόν, ας συγκρατήσουμε το ότι η στράτευση του Δημητρίου Ευρυγένη στην προστασία των ατομικών ελευθεριών και δικαιωμάτων βρήκε το πλήρες νόημά της με τη υπερδεκάχρονη θητεία που άσκησε στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο του Στρασβούργου. Από το ορόσημο του διορισμού του στο ΕΔΔΑ και μετά, οι στρατεύσεις του Ευρυγένη και στις τρεις εκφάνσεις της ελευθερίας (την πολιτική, την οικονομική, την ακαδημαϊκή) είναι *prima facie* αξεδιάλυτες μεταξύ τους. Όμως, με μοχλό τη διεισδυτικότητα και την απaráμιλλη συνθετική ικανότητα του μυαλού του Ευρυγένη, όπως και το υψηλό δημοκρατικό του φρόνημα και την αποστροφή του σε κάθε είδους ολοκληρωτισμό, το «κουβάρι» αυτό θα ξετυλιχτεί εύκολα, με τις απαραίτητες προβολές της σκέψης και της δράσης του στο σήμερα όσες φορές -που είναι αρκετές- αυτό είναι αντικειμενικά εφικτό.

Τα χρόνια εκείνα ήταν η εποχή της εναγώνιας προσπάθειας της ελληνικής πολιτικής τάξης να προσδέσει τη χώρα, την οικονομία και την κοινωνία στην υπό ενοποίηση Ευρώπη. Ωστόσο, 20 χρόνια πριν, το 1957 για την ακρίβεια, ο Ευρυγένης αποκάλυπτε ότι η Ευρώπη είναι κάτι πολύ περισσότερο από ένα πλέγμα νομικών κανόνων και μια ενιαία αγορά, στα οποία προσέβλεπε το ελληνικό πολιτικό σύστημα. Ήταν, από τότε, η πηγή του «βαθέως ανθρώπινου συναισθήματος της ελευθερίας»:

Αυτό το ευρωπαϊκό συναίσθημα ελευθερίας βρήκε την πολιτική έκφρασή του στους δημοκρατικούς θεσμούς της Ευρώπης. Ο ευρωπαίος είναι δημοκράτης. Το πολιτικό του πιστεύω έχει προμετωπίδα το σεβασμό της ανθρώπινης προσωπικότητας. Η έννοια της λαϊκής κυριαρχίας, που καθιστά το λαό πηγή της κρατικής εξουσίας, είναι δημιούργημα της ευρωπαϊκής πολιτικής σκέψης. Η έννοια του κράτους δικαίου, που θεμελιώνει τη συμβίωση των ανθρώπων πάνω στο δίκαιο κι όχι στην αυθαιρεσία των ηγεμόνων, ανήκει κι αυτή στις παρακαταθήκες του ευρωπαϊκού πολιτικού πνεύματος. Κι οι δύο αυτές έννοιες – η λαϊκή κυριαρχία και το κράτος δικαίου, μακρυνή κι εξελιγμένη αντανάκλαση των Αθηνών και της Ρώμης – ανήκουν στη γενικότερη έννοια του ευρωπαϊκού τρόπου ζωής, του ευρωπαϊκού πολιτισμού⁷.

Εβδομήντα χρόνια μετά που γράφθηκαν οι παραπάνω γραμμές, πώς γίνεται η Ευρώπη, ενώ έχει καταστεί η δεύτερη οικονομική δύναμη στον κόσμο, ενώ έχει αναδειχθεί σε εγγυητή της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου στο εσωτερικό των χωρών μελών της, η ίδια, ως σύνολο, να βιώνει, κατά την προβολή της στη σφαίρα των διεθνών σχέσεων, ένα καθεστώς ανελευθερίας; Μια κατάσταση γνωσιακής εξάρτησής της από τις Ηνωμένες Πολιτείες (cognitive dependance την αποκαλούν οι φιλόσοφοι)⁸;

Οι ΗΠΑ, από την ανεξαρτησία τους και μετά, ακόμη δε περισσότερο από το τέλος του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου δημιούργησαν ένα μοναδικό και βαθιά εξαγωγίμο εθνικό αφήγημα. Ενώ άλλες δυνάμεις αυτοπροσδιορίζονταν μέσω της εδαφικής συνέχειας ή της διαρκούς κρατικής

⁷ Δ. ΕΥΡΥΓΕΝΗΣ, Ευρώπη και ευρωπαϊκός πολιτισμός, σε Μελέται Ευρωπαϊκών Θεμάτων, 1957, αναδημοσιευμένο στο ANNALES, Συγγραφαί Δημητρίου Ευρυγένη, περιοδική έκδοση του Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών Α.Π.Θ., τ. 3^ο, 1992, σ. 1499.

⁸ Βλ. χαρακτηριστικά την ανάλυση της R. BALFOUR, Against a European Civilization: Narratives about the European Union, Carnegie Europe, 06.04.2021, σε <https://carnegieeurope.eu/2021/04/06/against-european-civilization-narratives-about-european-union-pub-84229>.

ύπαρξης, η Αμερική αυτοπροσδιορίστηκε ως μια υπόσχεση, ένα αφήγημα που βασίζεται λιγότερο στην καταγωγή και περισσότερο στην ενσωμάτωση, από τα εργοστάσια ονείρων του Χόλυγουντ έως τη διακριτική «ήπια δύναμη» του πρώην προέδρου Μπαράκ Ομπάμα⁹. Η Ευρώπη, από τη μεριά της, πίστευε για πολύ καιρό ότι μπορούσε να μην χρειάζεται ένα δικό της αφήγημα, προστατευμένη καθώς ήταν από την αμερικανική «ομπρέλα» και «εμβολιασμένη» από τις καταστροφές του 20ού αιώνα ενάντια σε κάθε πολιτισμική διεκδίκηση, στο όνομα μιας προσήλωσής της στις λεγόμενες «παγκόσμιες αξίες». Η ιδεολογική στοχοποίηση της Ευρώπης από τον πρόεδρο Τραμπ, αμέσως με την έναρξη της δεύτερης θητείας του, στο πλαίσιο της αμερικανικής στρατηγικής εθνικής ασφάλειας αποκάλυψε, ανάμεσα σε όλα τα άλλα, τον κίνδυνο που ενέχει ο μακροχρόνιος κατακερματισμός στην Ευρώπη σε ανταγωνιστικές μεταξύ τους εθνικές αφηγήσεις, που εμποδίζει τη δημιουργία ενός κοινού ηθικού ορίζοντα ο οποίος να πείθει και να κινητοποιεί τους πολίτες πέρα από τον εθνικό, κάτω από τον οικουμενικό. Η απουσία ενός ευρωπαϊκού ταυτοτικού αφηγήματος που να συνθέτει τις παρακαταθήκες του ευρωπαϊκού πολιτισμού (την πολυμορφία των κρατών, των πολιτισμών και των γλωσσών, το κράτος δικαίου, την ελευθερία της έκφρασης και της κριτικής, την ισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών, την απόρριψη της θανατικής ποινής, την πολιτική κουλτούρα των συναινέσεων και των συμβιβασμών), έχει ως συνέπεια να οικειοποιείται την ευρωπαϊκή ταυτότητα η άκρα δεξιά, προσδίδοντάς της ουσία εθνοτική ή θρησκευτική, στατική και αποκλειστική. Αυτό εδώ είναι το γόνιμο έδαφος πάνω στο οποίο φυτεύεται η ανταγωνιστική και διαιρετική επιρροή, στην Ευρώπη, του κινήματος MAGA που επινόησε ο πρόεδρος Τραμπ, καθιστώντας επιτακτική την ικανοποίηση της ανάγκης να χειραφετηθεί η Ευρώπη από την αμερικανική πολιτισμική και πολιτιστική κηδεμονία, ώστε να μπορεί να υπερασπιστεί αποτελεσματικά σήμερα την Ουκρανία, αύριο τη Γροιλανδία, μεθαύριο (ποιος ξέρει;) τα νησιά και τη θάλασσα του Αιγαίου, σε κάθε περίπτωση απέναντι στους ανορθολογισμούς που την περιβάλλουν.

III. Η επιστημονική γνώση και η πληροφορία στην υπηρεσία της πολιτικής και της διακυβέρνησης, εντός και εκτός συνόρων

Αν επιστρέψουμε και πάλι στα χρόνια της πρώιμης μεταπολίτευσης, ο Ευρυγένης, καθώς είχε έρθει σε άμεση επικοινωνία με τον άρτιο, έμπυχα και επιστημονικά, γραφειοκρατικό μηχανισμό της – τότε – ΕΟΚ (τον «φοβερότερο τεχνοκρατικό μηχανισμό στην ευρωπαϊκή ιστορία» όπως τον χαρακτήριζε) μιας που μετείχε ενεργά στη διαπραγμάτευση της ελληνικής ένταξης (αρχικά υπό την πολιτική ευθύνη του σπουδαίου διανοούμενου και πολιτικού Παναγή Παπαληγούρα, αργότερα δε του Κοντογεώργη και του Ράλλη), δίνει σάρκα και οστά σε μια άλλη μύχια πεποίθησή του για την πολιτική και τη διακυβέρνηση: ούτε η μία ούτε η άλλη μπορούν να πορεύονται χωρίς να στηρίζονται στην επιστημονική γνώση:

Οι συνθήκες μέσα στις οποίες αναπτύσσεται η πολιτική δράση, έχουν ως συνέπεια την ανάγκη της καλύτερης δυνατής επιστημονικής οργανώσεως του κρατικού μηχανισμού. Η διεύρυνση των διαστάσεων της πολιτικής πράξης φέρνει μοιραία μαζί της και τη διεύρυνση των περιοχών που πρέπει να καλυφθούν πρώτα με την επιστημονική γνώση και κατόπι με την πολιτική βούληση. Το σύγχρονο κράτος πρέπει να είναι αδηφάγο σε επιστημονική φαιά ουσία» και συνεχίζει: «Μια πολιτική, με την ευρύτατη έννοια του όρου, δράση που θεμελιώνεται σε επιστημονικά δεδομένα μπορεί να διεκδικήσει το τεκμήριο της ορθότητας. Μια τέτοια δράση ελέγχει το ιστορικά αναγκαίο για να μείνει εκτεθειμένη στο ιστορικά τυχαίο. Αναγκαίο και τυχαίο στην ιστορία δε μας δίνονται βέβαια σε σταθερά προσδιορισμένες αναλογίες. Η επιστημονική όμως προσέγγιση περιορίζει το πεδίο του τυχαίου στην ιστορία. Κι αυτή είναι η δουλειά του ανθρώπου. Η σωστή επιστημονική συγκρότηση μιας εθνικής κοινότητας μεγαλώνει την ισχύ της. Διαμορφώνει σαφέστερα και

⁹ L. VAN MIDDELAAR, Avec Trump, l'Europe encaisse une attaque idéologique de la part de son protecteur historique, Le Monde, 30.01.2026.

ασφαλέστερα τις εναλλακτικές πολιτικές εκδοχές, οδηγεί σε ορθολογικότερες διαρθρώσεις, βελτιώνει την αποδοτικότητα, φωτίζει τη διεθνή πορεία¹⁰.

Για τον Δημήτριο Ευρυγένη, σχεδόν στοίχημα ζωής ήταν να μετουσιώσει την πεποίθησή του αυτή όχι μόνο στην πορεία της χώρας προς την ένταξη, αλλά κυρίως στη συμμετοχή της στο ευρωπαϊκό σύνολο, προικίζοντας την ελληνική Πολιτεία με ένα θεσμό επιστημονικής τεκμηρίωσης της ευρωπαϊκής πολιτικής της στο χώρο του δικαίου. Συνέλαβε την ιδέα ίδρυσης του ιδρύματος που φιλοξενεί αυτό το κείμενο στις σελίδες του νομικού περιοδικού το οποίο εκδίδει, του Κέντρου Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου· εργάστηκε με δεξιότητα για να εξασφαλίσει τη χρηματοδότηση της ανέγερσης των εγκαταστάσεών του από κοινοτικούς πόρους· το διηύθυνε με ορθή κρίση και ορθό λόγο μέχρι τον θάνατό του. Το ΚΔΕΟΔ συνεχίζει μέχρι σήμερα με αυταπάρνηση να εκπληρώνει την ιδρυτική αποστολή του, παρά τις δυσκολίες και τα εμπόδια που συναντά εξ αιτίας της παρακμής του συνολικού κρατικού μηχανισμού στον τόπο μας.

Περαιτέρω, εντός της επιστημονικής συγκρότησης της πολιτικής και της διακυβέρνησης, ο Ευρυγένης, ήδη από εκείνα τα χρόνια, επεφύλασσε περίοπτη θέση στην τεχνολογία της πληροφορικής:

Σχεδιασμός της οικονομίας, πρόβλεψη, πρόγνωση, προσμέτρηση, όλη αυτή η δράση του ανθρώπου στον προθάλαμο του μέλλοντος ή με το μέλλον στον ορίζοντα, γίνεται δυνατή μόνο χάρη στη συσσώρευση, τη συστηματική ταξινόμηση και την επεξεργασία της γνώσης ή, όπως θέλει ο μοντέρνος όρος, της πληροφορίας (...) Είμαστε στην εποχή όπου με πάθος σωρεύουμε, αποθηκεύουμε, ταριχεύουμε, οργανώνουμε, ταξινομούμε, επεξεργαζόμαστε και αξιοποιούμε την πληροφορία. Κάθε είδους πληροφορία. Γιατί κάθε τι ενδιαφέρει τους αδηφάγους σύγχρονους μηχανισμούς, ιδιωτικούς ή δημόσιους, που ελέγχουν και προγραμματίζουν τη δράση και σχεδιάζουν το μέλλον, το δικό τους και το δικό μας¹¹.

Ωστόσο, δεν ήταν μόνο ο λόγος του Ευρυγένη που αποκάλυπτε την ετοιμότητά του να παρακολουθεί τα τεχνολογικά επιτεύγματα της εποχής του στην κατάκτηση της γνώσης, αν όχι και να προοιωνίζει την εξέλιξή τους στο μέλλον¹². Είναι εξ ίσου, αν όχι περισσότερο αποκαλυπτικό της ετοιμότητάς του εκείνης το πέρασμά του στην πράξη: εμπνεύστηκε και οργάνωσε, στη δεκαετία του 1970, μαζί με μια χούφτα συνεργατών του στη Νομική Σχολή του ΑΠΘ, την πρώτη ηλεκτρονική βάση νομικών δεδομένων στην Ελλάδα, την INNOMOS, με περιεχόμενο την ελληνική και τη διεθνή νομοθεσία και νομολογία στο πεδίο του ιδιωτικού διεθνούς δικαίου¹³. Προφανώς η ηλεκτρονική εκείνη βάση έχει σήμερα περιπέσει σε αχρησία· έχει υπερκεραστεί από τις γιγαντιαίες πλατφόρμες, που με όπλο την Τεχνητή Νοημοσύνη εφοδιάζουν με νομικές πληροφορίες τις δημόσιες αρχές, τις επιχειρήσεις και τους επαγγελματίες του χώρου (δικαστές, δικηγόρους, ακαδημαϊκούς) είτε με σκοπούς λειτουργικούς (την πρόσβαση στη νομοθεσία και τη νομολογία, τη βελτίωση της νομικής έρευνας, την οργάνωση των δικαστηρίων) είτε – όπως θα τονίσουμε στη συνέχεια – με τον αμφιλεγόμενο σκοπό να υποβοηθήσουν ή να υποκαταστήσουν αυτή καθ' εαυτή τη λειτουργία της απονομής της δικαιοσύνης.

¹⁰. Δ. ΕΥΡΥΓΕΝΗΣ, Ελληνικός Πανηγυρικός (1976), έκδ. Α.Π.Θ., 1997, αναδημ. στο ANNALES, Συγγραφαί Δημητρίου Ευρυγένη, ό.π., σσ. 1650-1651.

¹¹. Δ. ΕΥΡΥΓΕΝΗΣ, Κοιτάζοντας μαζί το μέλλον, Μηνιαίο Δελτίο του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης, 1981, αναδημ. στο ANNALES, Συγγραφαί Δημητρίου Ευρυγένη, ό.π., σσ. 1675-1676.

¹². Κι αυτός ακόμη ο τίτλος της ομιλίας του, ό.π., ήταν δηλωτικός της προβολής της σκέψης και των ενδιαφερόντων του Ευρυγένη στο μέλλον.

¹³. Από τα ANNALES, Συγγραφαί Δημητρίου Ευρυγένη, ό.π., συλλέγουμε τουλάχιστον τρεις παρουσιάσεις από τον ίδιο τον Ευρυγένη της INNOMOS κυρίως σε διεθνή επιστημονικά ακροατήρια: το 1975 (« Examen critique et comparatif des divers systèmes électroniques de stockage et de traitement des informations juridiques », σ. 1583 επ.), το 1976 (« INNOMOS : une expérience hellénique dans le domaine du stockage et du traitement électroniques de l'information juridique », σ. 1631 επ.) και το 1981 (« L'informatique appliquée aux règles de droit », σ. 1655 επ.). Αξίζει να προστεθεί ότι η επεξεργασία των νομικών δεδομένων έγινε με χρήση δυο προηγμένων για την εποχή εκείνη ηλεκτρονικών υπολογιστών, που διέθετε το Κέντρο πληροφορικής του ΑΠΘ: του IBM 1620 και του UNIVAC 1106.

Το εγχείρημα της INNOMOS ήταν το αποτέλεσμα της εθελοντικής και – προ παντός – ρομαντικής αφοσίωσης του Δημητρίου Ευρυγένη και των στενών συνεργατών του στο αντικείμενο. Εκείνη η πνευματική και ψυχική τους στάση δίνει το μέτρο της αντικοινωνικότητας και της απανθρωπιάς, με τις οποίες συγκροτούνται στις μέρες μας, σε βιομηχανική κλίμακα, τα αλγοριθμικά μοντέλα που εφοδιάζουν το «νοήμον κοινό» και με επεξεργασμένα νομικά δεδομένα και πληροφορίες.

Γενικά η μυθολογία που επικρατεί γύρω από τη βιομηχανοποίηση της Τεχνητής Νοημοσύνης και των εφαρμογών της είναι ότι τα αλγοριθμικά μοντέλα μαθαίνουν να τα κάνουν όλα μόνα τους· ότι αυτό είναι που τα καθιστά «νοήμονα». Αυτό που δεν λέγεται ποτέ είναι ότι καθετί που μπορεί να κάνει ένα αλγοριθμικό μοντέλο, το κάνει επειδή χιλιάδες άνθρωποι σε ολόκληρο τον κόσμο του το δίδαξαν. Αν αρκεστούμε στο παράδειγμα των νομικών δεδομένων με τα οποία εφοδιάζονται οι αλγόριθμοι των συζητητικών μέσων της Τεχνητής Νοημοσύνης, χιλιάδες είναι οι νομικοί που εργάζονται σε όλα τα μήκη και πλάτη της γης για λογαριασμό των παραγωγών των αλγορίθμων, των μεγάλων τεχνολογικών εταιριών, οι οποίοι διδάσκουν αυτά τα μοντέλα να κάνουν νομική ανάλυση ή έρευνα επαγγελματικού επιπέδου. Η ακτιβίστρια δημοσιογράφος Caren Hao φωτίζει με επάρκεια, σε πρόσφατο βιβλίο της¹⁴, τη βία που ασκείται στους ανθρώπους που εργάζονται για να απολαμβάνουμε το αγαθό της επεξεργασμένης πληροφορίας (της νομικής, όπως και της ιατρικής, ή της φιλοσοφικής ή φιλολογικής κ.ο.κ.) που μας παρέχει η Τεχνική Νοημοσύνη: «Όλη αυτή η εργασία οργανώνεται σε ένα πλαίσιο φοβερής εκμετάλλευσης. Οι εργαζόμενοι αμείβονται πολύ άσχημα. Δουλεύουν σε συνθήκες gig economy, χωρίς σταθερό ωράριο, χωρίς παροχές, χωρίς τη δυνατότητα να προβλέψουν το εισόδημά τους από εβδομάδα σε εβδομάδα. Εξ αιτίας αυτού, είναι αλυσσοδεμένοι στους υπολογιστές τους, δουλεύοντας σε παράξενες ώρες για να μαζέψουν αρκετά ώστε να επιβιώσουν. Και πέρα από αυτό, πολλοί από αυτούς εκτίθενται σε εξαιρετικά τοξικό και ψυχολογικά βλαπτικό περιεχόμενο, περιεχόμενο που καταστρέφει την ψυχική τους υγεία, διαλύει την οικογενειακή τους ζωή και τους αφήνει ανίκανους να ανταπεξέλθουν. Αυτό το ανθρώπινο κόστος της Τεχνητής Νοημοσύνης τώρα αρχίζει να γίνεται γνωστό στο ευρύ κοινό»¹⁵.

Δυνητικά θύματα της βίας που εκπορεύεται από τις αναδυόμενες τεχνολογίες αξιοποίησης της Τεχνητής Νοημοσύνης είναι οι ίδιοι οι άμεσοι χρήστες τους· οι πολίτες, ως φορείς ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών που είναι. Και πάλι ο Ευρυγένης, προφητικά, έδινε από το μακρινό 1981 το περίγραμμα μιας δυνητικά συγκρουσιακής σχέσης με επίκεντρο τις νέες τεχνολογίες της πληροφορίας και της γνώσης:

Το δίλημμα είναι ανάμεσα στη θεμιτή ανάγκη για περισσότερη πληροφορία, που έχει το κράτος, όπως έχει και ο κάθε ιδιώτης, ο κάθε οργανισμός ή επιχείρηση, και την εξίσου θεμιτή ανάγκη προστασίας του ατόμου από παραβιάσεις της προσωπικής ελευθερίας του. Τίποτε, κάτω από τις σημερινές πολιτισμικές αντιλήψεις μας, δεν φαίνεται ότι μπορεί όχι να σταματήσει, αλλά έστω να κάμψει τη ζήτηση της πληροφορίας, όπως τίποτε δεν μπορεί να σταματήσει την αύξηση της γνώσης. Η ίδια σε ένταση ανάγκη για πληροφορία υπαγορεύει την κατασκόπηση ενός κράτους, την κατασκόπηση ενός ιδιώτη, την κατασκόπηση μιας αντίπαλης επιχείρησης ή ενός υποψήφιου πελάτη. Δεν είναι πάντα εύκολο να χαράξει κανείς τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην πληροφορία που ανήκει στο ιδιωτικό απόρρητο και γι' αυτό πρέπει να παραμείνει απαραβίαστη, και την πληροφορία που ενδιαφέρει το σύνολο και την κοινότητα και γι' αυτό μπορεί να συλληφθεί και να συληθεί. Η διαχωριστική αυτή γραμμή θα τεντώνεται και θα χαλαρώνει ανάλογα με τους ανέμους της ιστορίας. Θα μοιάζει όπως τα όρια μιας περιοχής που διεκδικούν με πείσμα δυο

¹⁴. C. HAO, *Empire of AI. Dreams and Nightmares in Sam Altman's OpenAI*, Penguin Books, 2024.

¹⁵. Πρβλ. τη συνέντευξη της Caren Hoa στο Βήμα (Βημαgazino), 21.06.2026, σ. 14, επ' ευκαιρία της διάλεξης που έδωσε στην Αθήνα με θέμα «Τεχνητή Νοημοσύνη: Φίλος ή εχθρός;» στο Κέντρο Πολιτισμού του Ιδρύματος Σταύρος Νιάρχος. Βλ. επίσης τη λεπτομερή εξιστόρηση των απαράδεκτων συνθηκών εργασίας των εργαζόμενων στην παραγωγή των συζητητικών εργαλείων της Τεχνητής Νοημοσύνης, σε A. LEPARMENTIER, *Licenciements, perte de sens, risques pour la démocratie: dans la Silicon Valley, le blues de la génération IA*, Le Monde, 27.06.2026.

*αντίπαλοι. Θα μετατοπίζονται ανάλογα με τις πολιτικές συνθήκες που θα επικρατούν, εδώ κι εκεί, σήμερα ή αύριο*¹⁶.

Η αντιπαλότητα που σκιαγράφησε ο Ευρυγένης πριν από μισό αιώνα, πήρε σάρκα και οστά στην Ελλάδα τα τελευταία δύο χρόνια, με τη μορφή μιας διπλής εκτροπής από την κανονικότητα της θέσης στην υπηρεσία του δημοσίου συμφέροντος των αναδυόμενων τεχνολογιών. Το 2022, μια τεχνική υπηρεσία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου βρήκε ίχνη απόπειρας παγίδευσης, με το παράνομο κατασκοπευτικό λογισμικό Predator, του κινητού τηλεφώνου ενός σημαίνοντος Έλληνα πολιτικού αρχηγού. Με αφετηρία το γεγονός αυτό, ξετυλίχτηκε έκτοτε η εγχώρια έρευνα της υπόθεσης, που κατέληξε στη διαπίστωση εκατό δεκαέξι περιπτώσεων παράνομων παρακολουθήσεων Ελλήνων πολιτών με χρήση του κακόφημου λογισμικού. Ενώ σε όχι λίγες ευρωπαϊκές χώρες είχε προ πολλού εντοπιστεί και αποκρουστεί, μάλλον αθόρυβα και αποτελεσματικά, η χρήση του εν λόγω λογισμικού (μάλιστα με μέσα κοινωνικής δικτύωσης όπως το Twitter και το Facebook να είχαν χρησιμοποιηθεί για τη διάδοση πολλών κακόβουλων συνδέσμων, με στόχο τη μόλυνση επιλεγμένων στόχων με το Predator)¹⁷, η «ελληνική κοπή» της αντιμετώπισης των παραβατικών πράξεων συνίστατο στη χαοτική εμπλοκή ενός μεγάλου εύρους δημόσιων αρχών και θεσμών (της κυβέρνησης πρωτίστως, η οποία υλοποίησε την διπλή εκτροπή από την κανονικότητα με το να θελήσει να συγκαλύψει τη χρήση του παράνομου λογισμικού, αλλά και της Βουλής, ανεξαρτήτων αρχών, του Αρείου Πάγου, της δικαιοδοσίας χαμηλόβαθμων δικαστηρίων), που δεν θα μπορούσε παρά να αφήσει αναπάντητα ερωτήματα: υπήρχε εμπλοκή με το κατασκοπευτικό λογισμικό Predator οποιασδήποτε κρατικής υπηρεσίας ή κρατικού λειτουργού; Αν όχι, για λογαριασμό ποιου οργανώθηκε η παγίδευση ενός τόσο μεγάλου αριθμού δημόσιων προσώπων της χώρας με το απαγορευμένο λογισμικό; Ποιος και ποια ακριβώς χρήση διέπραξε των προϊόντων της παρακολούθησης;

Καθώς στην Ελλάδα, ειδικότερα, η προσοχή όλων είναι στραμμένη στις απαντήσεις που θα δοθούν (:) στα παραπάνω, πολιτικής υφής ερωτήματα, λησμονείται ότι θιγόμενοι από τη δραστηριότητα αυτή δεν είναι συμβολικά ή αφηρημένα η δημοκρατία και το κράτος δικαίου¹⁸, αλλά η ιδιωτική αυτονομία των προσώπων, η νομική περιουσία των πολιτών που προστατεύεται από θεμελιώδη δικαιώματα. Αναμφίβολα οι δημόσιες αρχές, ιδίως εκείνες που ασχολούνται με την εθνική ασφάλεια και την άμυνα έχουν μεγάλη ανάγκη τη χρήση των νέων τεχνολογιών, ώστε να μπορούν να διατηρούν σε υψηλό επίπεδο τις επιχειρησιακές τους δυνατότητες. Από την άλλη μεριά, όπως συμβαίνει με την παράνομη ή την καταχρηστική χρησιμοποίηση κάθε αγαθού, έτσι και τα αγαθά που παράγονται από τις αναδυόμενες τεχνολογίες τα ιδιοποιούνται, για τους δικούς τους σκοπούς, εγκληματικές ή τρομοκρατικές οργανώσεις, ακόμη και μεμονωμένα φυσικά πρόσωπα ή ιδιωτικοί φορείς που μπορούν να έχουν πρόσβαση σε αυτά: λογισμικά παρακολούθησης, drones, αυτόνομα όπλα, deep fakes, απάτες, εξελεγμένες κυβερνοεπιθέσεις, διασπορά προπαγάνδας και θεωριών συνωμοσίας, κρυπτογραφημένες επικοινωνίες και 3d printing όπλα, είναι μερικά μόνο από τα παραδείγματα της κακόβουλης χρήσης της Τεχνητής Νοημοσύνης και ευρύτερα των νέων τεχνολογιών. Καθώς είναι αδιανόητο, στο όνομα της αντιμετώπισης αυτών των καταχρηστικών και κακόβουλων πρακτικών, να αποφεύγουν οι δημόσιες αρχές να αξιοποιούν την Τεχνητή Νοημοσύνη και τα προϊόντα των νέων τεχνολογιών, η προσοχή της ευρωπαϊκής έννομης τάξης, τουλάχιστον αυτής, επικεντρώνεται στην προστασία των πολιτών από τις βίαιες και παράνομες εισβολές στην ατομική τους σφαίρα των κατοχυρωμένων δραστηριοτήτων που συνυφαίνονται με την τεχνολογική πρόοδο.

¹⁶. Δ. ΕΥΡΥΓΕΝΗΣ, ό.π. υποσημ. 11, σσ. 1677-1678.

¹⁷. Βλ. σχετικά την έκθεση που συνέταξε το 2025 η Διεθνής Αμνηστία, σε συνεργασία με το δίκτυο δημοσιογραφικών ερευνών European Investigative Collaborations, σε https://www.amnesty.fr/wp-content/uploads/2025/08/d67f0f96-8c30-4da1-b29c-1071f7973693_Predator_Files_report_Amnesty_EN.pdf.

¹⁸. Βλ. σχετικά την αρθρογραφία του Ε. BENIZEΛΟΥ, Η υποκλοπή των θεσμών, Τα Νέα, 28-29.03.2026, όπως και του Π. ΤΣΙΜΑ, Απέναντι στα αρπακτικά, Τα Νέα, 2-3.05.2026.

Αυτή ακριβώς είναι η λογική και η στοχοθέτηση της Σύμβασης-πλαίσιου του Συμβουλίου της Ευρώπης σχετικά με την τεχνητή νοημοσύνη και τα ανθρώπινα δικαιώματα, τη δημοκρατία και το κράτος δικαίου, η οποία από το 2024 μέχρι σήμερα έχει υπογραφεί από δεκαπέντε κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης και από την Ευρωπαϊκή Ένωση, χωρίς να έχει ακόμη τεθεί σε διεθνή ισχύ¹⁹. Ένα πολύ πρόσφατο ψήφισμα της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης «εξορκίζει» τα κράτη μέλη να δραστηριοποιηθούν για την ταχεία θέση της Σύμβασης-πλαίσιου σε ισχύ, τονίζοντας τις νομικές υποχρεώσεις που αυτή εγκαθιδρύει στην κατεύθυνση της θωράκισης των υλικών και πνευματικών συμφερόντων των πολιτών απέναντι στην ανάπτυξη των τεχνολογιών που βασίζονται στην Τεχνητή Νοημοσύνη. Ενδεικτικά προβάλλονται από τη Συνέλευση οι ακόλουθες υποχρεώσεις: η διασφάλιση ότι οι προγραμματιστές Τεχνητής Νοημοσύνης, οι πάροχοι και οι πλατφόρμες κοινωνικών μέσων θα λογοδοτούν για οποιαδήποτε ζημία προκαλείται από τις υπηρεσίες τους· η θέσπιση σαφών, αποτελεσματικών και κατάλληλων μέτρων αποκατάστασης, εύκολα προσβάσιμων στα θύματα ζημιών που προκαλούνται από την Τεχνητή Νοημοσύνη ενίσχυση της εκπαίδευσης στην Τεχνητή Νοημοσύνη σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες για όλες τις ηλικιακές ομάδες, προκειμένου να ενισχυθεί η ικανότητα ανίχνευσης και αποδόμησης ψευδών πληροφοριών, καθώς και η κριτική σκέψη και οι γενικές γνώσεις σχετικά με τη λειτουργία των τεχνολογιών Τεχνητής Νοημοσύνης, ώστε να διασφαλιστεί ότι κανείς δεν θα μείνει πίσω στην ψηφιακή μετάβαση· η κινητοποίηση επαρκών πόρων ώστε να διασφαλιστεί η συμμετοχή της κοινωνίας των πολιτών και των ίδιων των πολιτών σε όλες τις συζητήσεις σχετικά με τις τεχνολογίες Τεχνητής Νοημοσύνης κ.ο.κ.²⁰.

Η κοινωνία των πολιτών, από τη μεριά της, δεν φείδεται πρωτοβουλιών για την προστασία του ατόμου από τις καταχρήσεις που γεννώντα στους κόλπους των νέων τεχνολογιών, παρά την εύλογη αδυναμία της να παράγει υποχρεωτικότητα στις προδιαγραφές που θέτει. Τέτοια είναι η ευρέως συζητημένη στα μέσα δημοσιότητας πρωτοβουλία την οποία πήρε τον Ιούνιο 2026 η ακτιβίστρια Αυστραλή ηθοποιός Cate Blanchett, με την υποστήριξη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, να δημιουργήσει έναν δωρεάν ιστότοπο, στον οποίο κάθε πολίτης έχει τη δυνατότητα να καταχωρίζει τα στοιχεία που συνθέτουν την ταυτότητά του και να «επιτρέπει» ή να «απαγορεύει» τη χρήση τους από συστήματα Τεχνητής Νοημοσύνης. Ο ιστότοπος, που είναι διαθέσιμος στην ηλεκτρονική διεύθυνση rslmedia.org, αποσκοπεί να λειτουργήσει ως «μητρώο ανθρώπινης συγκατάθεσης», φιλοδοξώντας – ατελέσφορα – κάθε άτομο να προστατεύει το όνομά του, το πρόσωπό του ή τη φωνή του από τη μη εξουσιοδοτημένη χρήση τους από υπηρεσίες «παραγωγικής Τεχνητής Νοημοσύνης» (generative Artificial Intelligence)²¹.

Είναι ευτύχημα, τέλος, ότι η κατεξοχήν ανθρωποκεντρική δραστηριότητα που ασκείται στο δημόσιο χώρο, η απονομή της δικαιοσύνης, δεν έχει τελείως αλωθεί από τον πολιορκητικό κλοιό με τον οποίο την περιβάλλει η Τεχνητή Νοημοσύνη. Η εισαγωγή αλγοριθμικών πλατφορμών που θα περιορίζουν τη μονοπώληση της απονομής δικαιοσύνης από τον ανθρώπινο παράγοντα, τον δικαστή, προωθείται στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ από κυβερνητικές εξουσίες που επιδιώκουν να τακτοποιήσουν τους λογαριασμούς τους με τη περίφημη «κυβέρνηση των δικαστών» και από επιχειρηματίες της ψηφιακής οικονομίας, οι οποίοι παρουσιάζουν τα εργαλεία τους ως λύσεις στις ελλείψεις της δημόσιας υπηρεσίας. Συνηγορεί στην επιδίωξη αυτή η ήδη εκτεταμένη διάδοση των εργαλείων Τεχνητής Νοημοσύνης στις υπηρεσίες δίωξης του εγκλήματος, με τα προγράμματα «προγνωστικής αστυνομίας», τα οποία υποτίθεται ότι αποτρέπουν μελλοντικά εγκλήματα, εντοπίζουν καταζητούμενα άτομα ή

¹⁹. Βλ. την επίσημη ελληνική μετάφραση της Σύμβασης-πλαίσιου στην Επίσημη Εφημερίδα της ΕΕ, σειρά L, 13.05.2026 (<https://rm.coe.int/oj-l-202601081-el-txt/48802bflaa>). Προϋπόθεση για να τεθεί η Σύμβαση σε ισχύ είναι να έχει επικυρωθεί τουλάχιστο από τρία εκ των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης που την έχουν υπογράψει. Η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι η μόνη οντότητα που έχει επικυρώσει τη Σύμβαση πλαίσιο.

²⁰. Βλ. στο ψήφισμα Council of Europe, Parliamentary Assembly, Protecting democracy from disruptions caused by artificial intelligence, Resolution 2662 (24 June 2026), σε <https://pace.coe.int/en/files/36216/html>.

²¹. Βλ. τη σχετική ειδησεογραφία στην Le Monde, 23.06.2026 (« Face à l'essor de l'intelligence artificielle, Cate Blanchett lance un site pour faire valoir les droits de chacun »).

προλαμβάνουν ταραχές με τη βοήθεια αλγορίθμων, μαζικής συλλογής δεδομένων και βιομετρικών εργαλείων.

Τα λάθη και οι καταχρήσεις που καταμαρτυρούνται σε όσες περιπτώσεις έχει επιτραπεί η χρήση αλγοριθμικών μοντέλων κατά την άσκηση ιδίως της ποινικής δικαιοσύνης, είναι παροιμιώδη²². Αντί να επιδιώκεται η χρήση αλγορίθμων να υποκαταστήσει τη στοχαστική στάση του δικαστή κατά την άσκηση του λειτουργήματός του, θα μπορούσαν οι αλγοριθμικές πλατφόρμες να τελειοποιηθούν ως τεχνολογικό εργαλείο στην υπηρεσία των δικηγόρων και των δικηγορικών εταιριών. Από την επικαιρότητα αντλούμε μια πρόσφατη επαλήθευση της σκοπιμότητας αυτής: στο Ηνωμένο Βασίλειο παράχθηκε μια αλγοριθμική πλατφόρμα, η οποία εφαρμόστηκε από δικηγορική εταιρία σε όλα σχεδόν τα στάδια μιας αστικής δίκης για απλήρωτες απαιτήσεις (στην αναζήτηση συμβιβασμού με τον οφειλέτη, στη συλλογή των απαιτούμενων αποδεικτικών στοιχείων, την προετοιμασία των μαρτυρικών καταθέσεων, την κατάθεση των δικογράφων, με αυτονόητη εξαίρεση την ανάθεση της προφορικής υπεράσπισης σε δικηγόρο για την αγόρευση) σε τέτοιο βαθμό πληρότητας, ώστε το δικαστήριο να δικαιώσει πλήρως τον ενάγοντα επιδικάζοντάς του το ποσό που διεκδικούσε²³!

IV. Η ιδιοποίηση από την Ευρώπη ιδιοτήτων του κράτους (του παρεμβατισμού στην οικονομία, της κυριαρχίας)

Η υπό ενοποίηση Ευρώπη δεν θα μπορούσε να ήταν, ούτε είναι σήμερα, μόνο πολιτική πράξη με (απ)ελευθερωτικό χαρακτήρα. Είναι, κυρίως, μια ενιαία αγορά, που θεμελιώνεται, και αυτή, σε οικονομικές ελευθερίες. Ωστόσο, για τον Ευρυγένη, η Ευρώπη με τις θεμελιώδεις οικονομικές ελευθερίες της (την ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων, των προσώπων, των υπηρεσιών και των κεφαλαίων) ήταν η μια όψη της αγοραίας διάστασής της. Η άλλη όψη της ήταν, και είναι, η ανάδυσή της ως ενός υπερεθνικού παρεμβατικού κράτους, ως δύναμης που διορθώνει τις ατέλειες της αγοράς και εγκαθιδρύει προϋποθέσεις παραγωγής εγχώριου πλούτου και αναδιανομής του μέσω ευρωπαϊκών δημόσιων πολιτικών.

Ο Ευρυγένης αποκαλύπτει αυτή τη διπλή όψη της αγοραίας Ευρώπης σε μια κρίσιμη στιγμή για το ελληνικό πολιτικό κοινό, τους πρώτους μήνες της συμμετοχής της χώρας στην ΕΟΚ, στις αρχές του 1981: σοκάρει το κοινό του, που στη συγκεκριμένη περίπτωση αποτελούνταν κατά βάση από επιχειρηματίες (θιασώτες, κατά τεκμήριο ... έστω μαχητό, της οικονομίας της αγοράς), όταν προσθέτει στην Κοινότητα την αποστολή να επιδοθεί στον «*σχεδιασμό της παρεμβατικής οικονομικής πολιτικής της*»²⁴. Το παράδειγμα που επικαλέστηκε, τότε, ήταν απόλυτα ισχυρό: την Κοινή Αγροτική Πολιτική. Σήμερα, 45 χρόνια μετά από εκείνα τα λόγια του Ευρυγένη, η μεν ΚΑΠ μπορεί να έχει σχεδόν εξατμιστεί, όμως η Ένωση, μέσα στις συνθήκες της εκρηκτικής οικονομικής ανάπτυξης και της δεσποτείας των ψηφιακών τεχνολογιών και των συν αυτό μεγάλων – αμερικανικών και κινεζικών – τεχνολογικών εταιριών, με τις επιμέρους κατακτήσεις τους (τις ηλεκτρονικές πλατφόρμες, την Τεχνητή Νοημοσύνη, το Διαδίκτυο των πραγμάτων, το 5G, τη ρομποτική, την κβαντική υπολογιστική) έχει υπερακοντίσει τον κρατικό-έμπνευστο παρεμβατισμό και φλερτάρει με την προοπτική να μεταμορφωθεί σε φορέα (ψηφιακής) κυριαρχίας.

Ο δρόμος προς την κατεύθυνση αυτή έχει ήδη στρωθεί με το πυκνό ενωσιακό κανονιστικό πλέγμα που διέπει τη δραστηριότητα, στο ευρωπαϊκό έδαφος αλλά και πέρα από αυτό, της δραστηριότητας των μεγάλων τεχνολογικών εταιριών: γενικός κανονισμός για τα προσωπικά

²². Βλ. ενδεικτικά τη σύντομη μεν αλλά περιεκτική παραδειγμάτων ανάλυση της εφέτη Α. ΡΗΓΑ, Η Τεχνητή Νοημοσύνη στην απονομή της Δικαιοσύνης. Συγκριτική προσέγγιση, 2024, σε <https://www.ende.gr/h-texnhth-nohmosynh-sthn-aponomh-d/>. Βλ. επίσης την βαθιά και συστηματική ανάλυση για το θέμα της Βελγίδας δικαστή Μ. CADELLI, Justice et Intelligence Artificielle : une enquête critique, Larcier Intersentia, Bruxelles, 2025.

²³. Βλ. σχετικά Α. ΤΣΟΤΣΟΥ, Ποια είναι η δικηγορική εταιρία με ... ΑΙ αντί για δικηγόρους, που κέρδισε την πρώτη της δίκη;, 27.06.2026, σε <https://www.mononews.gr/law/poia-einai-i-dikigoriki-etaireia-me-ai-anti-gia-dikigorous-pou-kerdis-tin-proti-tis-diki>.

²⁴. Δ. ΕΥΡΥΓΕΝΗΣ, ό.π. υποσημ. 11, σσ. 1674-1675.

δεδομένα²⁵, κανονισμοί για την ψηφιακή αγορά και τις ψηφιακές υπηρεσίες²⁶, πράξη για την Τεχνητή Νοημοσύνη²⁷, κανονισμός για την κυβερνοανθεκτικότητα²⁸, πράξη για την κυβερνοασφάλεια²⁹, κανονισμός για την αλληλεγγύη στον κυβερνοχώρο³⁰, κ.ο.κ. Το κίνητρο της κατεύθυνσης αυτής εύγλωττα το περιέκλυσε σε μια μόνο φράση το περσινό ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου του Ιουνίου 2025 σχετικά με την ευρωπαϊκή τεχνολογική κυριαρχία και τις ψηφιακές υποδομές: «*Ευρωπαϊκή κυριαρχία είναι η ικανότητα οικοδόμησης ικανοτήτων, ανθεκτικότητας και ασφάλειας μέσω της μείωσης των στρατηγικών εξαρτήσεων, της πρόληψης της εξάρτησης από ξένους παράγοντες και μεμονωμένους παρόχους υπηρεσιών και της διασφάλισης κρίσιμων τεχνολογιών και υποδομών*»³¹.

Προσωπικά, δεν αναιρώ την κατηγορηματική συνηγορία που είχα πριν από δυο χρόνια δημόσια καταθέσει υπέρ της προσφορότητας της τυπολογίας της κυριαρχίας για να καταστεί αντιληπτή η θέση την οποία η Ένωση διεκδικεί μέσα στην παγκοσμίων διαστάσεων ψηφιακή οικονομία που έχει διαμορφωθεί. Η *ratio* που είχε καθοδηγήσει τη συνεισφορά μου εκείνη στον επιστημονικό διάλογο, ήταν η ακόλουθη: καθόσον η κυριαρχία των κρατών μελών της ΕΕ έχει αλωθεί από την ισχύ των μεγάλων αμερικανικών τεχνολογικών εταιριών, αποτελεί μονόδρομο για τις κυβερνήσεις τους να εξοπλίσουν την Ένωση με μια «κυριαρχία σε αντιστροφή» (*souveraineté à l'envers*), σκοπός της οποίας θα είναι να καλύψει τα ελλείμματα και την ετερογένεια των κρατικών ρυθμίσεων της δράσης των μεγάλων τεχνολογικών εταιριών και, κατά τελικό αποτέλεσμα, να επαναφέρει την ισχύ απέναντι σε αυτές στους κόλπους, πλέον, του συνόλου των ευρωπαϊκών κρατών³². Ωστόσο, εξαιτίας ορισμένων πρόσφατων εξελίξεων στο πεδίο αυτό που αμέσως θα επισημανθούν, και παρά την κανονιστική ισχύ με την οποία η Ένωση προβάλλει στο παγκόσμιο τεχνολογικό προσκήνιο, διερωτώμαι μήπως θα άρμοζε επί του παρόντος (;), προσωρινά ίσως (;), μια μετριοπάθεια στην τυποποίηση των ενωσιακών επιδόσεων, που θα μετατόπιζε τον χαρακτηρισμό του δυναμικού ενωσιακού κεκτημένου που οικοδομείται, στην περιοχή του παραδείγματος του υπερεθνικού οικονομικού παρεμβατισμού, το οποίο ήταν τόσο οικείο στην σκέψη του Ευρυγένη πριν από σχεδόν μισό αιώνα.

Διερωτώμαι, συγκεκριμένα, μήπως ο όρος «αυτονομία» θα ήταν προσφορότερος για να ταυτοποιείται η προσπάθεια της Ευρώπης στο συγκεκριμένο τομέα. Γενικά συζητώντας, στο όνομα της αυτονομίας μιας οντότητας το νόμιμο ζητούμενο είναι να μην υπόκειται στις εντολές μιας άλλης Δύναμης. Αντίθετα, η ψευδαίσθηση ότι εξαρτάται κάποιος μόνο από τη δική του βούληση και ισχύ, ισοδυναμεί με μια φαντασίωση αυτάρκειας, η οποία μπορεί να πραγματωθεί μόνο μέσω του ιμπεριαλισμού. Παρόμοια σχετικοποίηση της επιδίωξης της ευρωπαϊκής ισχύος στο πεδίο των νέων και προηγμένων τεχνολογιών φάνηκε να συμμερίζεται η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, όταν συνόδευσε την παρουσίαση, στις 3 Ιουνίου 2026, του «*πακέτου νομοθετικών και χρηματοδοτικών μέτρων*» που θα προτείνει προς υιοθέτηση στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο «*για να αντιμετωπιστεί η στρατηγική εξάρτησή της Ένωσης στον τομέα της τεχνολογίας*», με τη δήλωση ότι «*στόχος είναι να μειωθούν οι πιο προφανείς εξαρτήσεις, χωρίς να επιδιώκεται μια μη ρεαλιστική τεχνολογική αυτάρκεια της Ευρώπης*». Οι προτάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής αντιμετωπίστηκαν κατά βάση επικριτικά σχεδόν από όλο το φάσμα των πολιτικών δυνάμεων που απαρτίζουν το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, με εμφάνσεις στην απουσία ενός σαφούς σχεδίου δράσης για την επίτευξη του στόχου της αντικατάστασης των

²⁵. Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 27.04.2016 (ΕΕ 2016 L 119).

²⁶. Βλ., αντίστοιχα, τον Κανονισμό (ΕΕ) 2022/2065 της 19.10.2022 (ΕΕ 2022 L 277) και Κανονισμός (ΕΕ) 2022/1925 της 14.09.2022 (ΕΕ 2022 L 265).

²⁷. Κανονισμός (ΕΕ) 2024/1689 της 13.06.2024 (ΕΕ L 12.07.2024).

²⁸. Κανονισμός (ΕΕ) 2024/2847 της 23.10. 2024 (ΕΕ L 20.11.2024).

²⁹. Κανονισμός (ΕΕ) 2019/881 της 17.04.2019 (ΕΕ 2019 L 151).

³⁰. Κανονισμός (ΕΕ) 2025/38 της 19.12.2024 (ΕΕ L 15.1.2025).

³¹. Βλ. στο κείμενο του ψηφίσματος 2025/2007 του ΕυΚοινβ, που εγκρίθηκε από την ολομέλεια του σώματος στις 22.01.2026, σε https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-10-2026-0022_EL.html.

³². Π. ΣΤΑΓΚΟΣ, Επιτεύγματα και όρια μιας ευρωπαϊκής ψηφιακής κυριαρχίας, σε Ν. Τολιόπουλος (επιμ.), Η Ιδιωτικότητα στην ψηφιακή εποχή, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, Δημοσιεύματα του Κέντρου του ΑΠΘ για τον Ευρωπαϊκό Νομικό Πολιτισμό (ΚΕΝΟΠ), 5, 2024, σ. 241.

αμερικανικών ή άλλων ξένων τεχνολογιών με ευρωπαϊκές τεχνολογίες, στη μη καθιέρωση της αξιολόγησης του περιβαλλοντικού αποτυπώματος των κέντρων δεδομένων, στην έλλειψη ενός κεντρικού-ευρωπαϊκού συστήματος αξιολόγησης της σκοπιμότητας μεταφοράς προσωπικών δεδομένων από το ευρωπαϊκό στο αμερικανικό έδαφος, κ.ο.κ.³³. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με το ότι υπήρξαν ακόμη και κυβερνήσεις κρατών μελών που επέκριναν τη συγκράτηση από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή της φιλοδοξίας για την εγκαθίδρυση «ψηφιακής κυριαρχίας» της Ένωσης (επί παραδείγματι, όταν εξέφραζαν την ανησυχία τους σχετικά με το ότι η Επιτροπή δεν αντιμετωπίζει ένα ενδεχόμενο kill switch, δηλαδή την πιθανότητα μια ξένη κυβέρνηση να επιβάλει τη διακοπή μιας υπηρεσίας cloud, ζητώντας να ικανοποιηθεί η ανάγκη ενίσχυσης της φορητότητας των δεδομένων, ώστε να μην παραμένουν εγκλωβισμένα σε ένα μόνο σύστημα σε περίπτωση που αυτό κριθεί ανεπαρκώς ασφαλές)³⁴, σημασιοδοτούν μια αέναη διαπραγματευτική διαδικασία που συντελείται εντός της Ένωσης, ώστε να βρεθεί κάποια στιγμή η βέλτιστη λύση στο ζήτημα της επάρκειας της να ανταποκριθεί στις προκλήσεις της ψηφιακής εποχής.

V. Ο Ευρωπαίος δικαστής, ως κοινός τόπος της Ευρώπης της αγοράς και της Ευρώπης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Ένα λεπτό νήμα συνδέει τη θητεία και την παρουσία του Δημητρίου Ευρυγένη στα δυο Ευρωπαϊκά δικαστήρια, αντίστοιχα στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ως δικαστής και στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως νομικός παραστάτης, συνδέοντας επίσης την Ευρώπη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με την Ευρώπη της αγοράς. Το νήμα αυτό το διαπερνά το ατράνταχτο αξίωμα ότι το δίκαιο και η ερμηνεία του από τους δικαστές είναι διαμορφωτικοί παράγοντες της οικονομικής και κοινωνικής πραγματικότητας.

Στη μια άκρη του νήματος, σωρεύεται ένας καθόλου ευκαταφρόνητος αριθμός αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου στις οποίες ο Ευρυγένης συνέβαλε, καταθέτοντας ξεχωριστές, συνήθως αποκλίνουσες γνώμες, μετέχοντας έτσι ενεργά στην επιβεβαίωση της λειτουργίας του ΕΔΔΑ -μέσω της πρακτικής της κατάθεσης ξεχωριστών γνωμών από τα μέλη που συμμετέχουν στη λήψη αποφάσεων- ως δικαστηρίου δομημένου «κατ' εικόνα και ομοίωση» της δημοκρατικής κοινωνίας όπου εντάσσεται· μιας κοινωνίας με ανοιχτό πνεύμα, που αποδίδει μείζονα σημασία στις θέσεις της μειοψηφίας, συμβάλλοντας έτσι στην ενίσχυση της λογοδοσίας και στο διάλογο ανάμεσα στα μέλη της. Από τις ξεχωριστές γνώμες που κατέθεσε³⁵, ξεχωρίζω εκείνη της απόφαση *Airey κατά Ιρλανδίας* του 1979³⁶. Αναφέρομαι αμέσως λεπτομερέστερα σε αυτήν, διότι μέσω της συμβολής του – με αποκλίνουσα γνώμη – στην εν λόγω απόφαση έδωσε μια αποφασιστική ώθηση σε μια ανάγνωση και εφαρμογή της Ευρωπαϊκής Σύμβασης από το Δικαστήριο, τέτοια που να εγγυάται – η Σύμβαση – την προστασία κοινωνικών δικαιωμάτων.

Η κα. Airey προσέφυγε στο ΕΔΔΑ επειδή, ούσα άπορη, δεν κατάφερε να εγείρει αγωγή διαζυγίου εναντίον του συζύγου της – δηλαδή να έχει πρόσβαση σε δικαστήριο σύμφωνα με το άρθρο 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ –, καθώς οι ιρλανδικές αρχές, εφαρμόζοντας εθνική νομοθεσία

³³. Βλ. σχετικά Europe Daily Bulletin, 05.06.2026, n° 13881, σ. 12 (Contrasting reactions from European Parliament groups to European Commission's Tech Sovereignty Package). Πρβλ. Le Monde, 05.06.2026 (Souveraineté numérique : un réveil douloureux pour l'UE).

³⁴. Europe Daily Bulletin, 10.06.2026, n° 13884, σ. 2 (EU Member States say Tech Sovereignty Package is “moving in the right direction”, but everything will depend on details).

³⁵. Βλ., μεταξύ άλλων, τις αποκλίνουσες γνώμες του Ευρυγένη στις αποφάσεις *Engel et al. c. Pays-Bas* (1976, άρθρα 5, 6 και 14 ΕΣΔΑ), *Ireland v. The United Kingdom* (1978, άρθρο 3 ΕΣΔΑ), *Marck c. Belgique* (1979, άρθρο 8 ΕΣΔΑ), *Schiesser c. Suisse* (1979, άρθρο 5 ΕΣΔΑ), *Van Oosterwijck c. Belgique* (1980, κανόνας της εξάντλησης των εσωτερικών ενδίκων μέσων), *X v. The United Kingdom* (1981, άρθρο 5 παρ. 4 ΕΣΔΑ), *Dudgeon v. The United Kingdom* (1981, άρθρα 8 και 14 ΕΣΔΑ), *Sramek c. Autriche* (1984, άρθρο 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ), όπως και τις συντρέχουσες γνώμες του στις αποφάσεις *Sunday Times v. The United Kingdom* (1979, άρθρο 10 παρ. 2 ΕΣΔΑ) και *Young, James & Webster v. The United Kingdom* (1981, άρθρο 11 ΕΣΔΑ).

³⁶. ECHR *Airey v. Ireland* (Appl. N° 6289/73), judgment of 9 October 1979.

αρνήθηκαν να της παράσχουν δωρεάν νομικό παραστάτη. Ομόφωνα από τη νομική δογματική η απόφαση *Airey κατά Ιρλανδίας* θεωρείται ότι άνοιξε το δρόμο ώστε τα κοινωνικά δικαιώματα να αποτελούν αντικείμενο προστασίας από το Δικαστήριο κατ' εφαρμογή και ερμηνεία της Σύμβασης. Πράγματι, το ΕΔΔΑ, απαντώντας στο επιχείρημα της αμυνόμενης κυβέρνησης ότι αν επρόκειτο κατ' εφαρμογή της Σύμβασης να παρέχει δωρεάν νομική βοήθεια σε υποθέσεις αστικού δικαίου, τότε θα ήταν σαν να υποχρεωνόταν να επιβαρυνθεί με ποσά που να εξασφαλίζουν την οικονομική και κοινωνική πρόοδο (των πολιτών, προφανώς) κατ' εφαρμογή κοινωνικών δικαιωμάτων, έθεσε ως θέμα αρχής ότι, όντως, πολλά ατομικά και πολιτικά δικαιώματα ενδέχεται να έχουν οικονομικές και κοινωνικές προεκτάσεις³⁷ πλην όμως στη συγκεκριμένη υπόθεση καταδίκασε την Ιρλανδία για παραβίαση του άρθρου 6 παρ. 1 για το απλό, πραγματικό γεγονός ότι η κα. Airey δεν είχε πρόσβαση σε δικαστήριο. Με άλλα λόγια, την αρχή που είχε προηγουμένως συνάγει το Δικαστήριο, δεν την εφάρμοσε στη συγκεκριμένη υπόθεση! Αυτό που πρότεινε ο Ευρυγένης με την αποκλίνουσα γνώμη του ήταν να αναγνωριζόταν η παραβίαση του άρθρου 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ για το γεγονός της μη πρόσβασης της κας Airey σε δικαστήριο, σε συνδυασμό όμως με την παραβίαση ουσιαστικής διάταξης της Σύμβασης, ήτοι του άρθρου 14 (απαγόρευση των διακρίσεων) λόγω διάκρισης εξαιτίας της περιουσίας, όπως εξάλλου το είχε ζητήσει εν μέρει η κα Airey. Αν συνέβαινε αυτό, τότε η Ιρλανδία θα είχε αναγνωριστεί από το ΕΔΔΑ ότι παραβίασε το άρθρο 14 σαν να ήταν κοινωνικό δικαίωμα, ωσάν δηλαδή, με πολύ απλά λόγια, να όφειλε βάλει το χέρι στην τσέπη! (υπό την έννοια ότι θα έπρεπε να τροποποιήσει την εθνική νομοθεσία της, ενώ με μόνη την παραβίαση του άρθρου 6 παρ. 1 εξαιτίας του γεγονότος της μη πρόσβασης σε δικαστήριο, καμία υποχρέωση δεν είχε να αναθεωρήσει την εθνική νομοθεσία που απέκλειε την δωρεάν παροχή συνηγόρου επί αστικών υποθέσεων³⁸).

Στο άλλο άκρο του νήματος, ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου του Λουξεμβούργου, ο Ευρυγένης συνέβαλε αποφασιστικά στην εδραίωση της νομολογίας του Δικαστηρίου, υπό το κράτος της Συνθήκης της Ρώμης, με την οποία αμβλύθηκε η αυστηρή αιρεσιμότητα της πρόσβασης των φυσικών και νομικών προσώπων στο ένδικο βοήθημα της προσφυγής ακυρώσεως στρεφόμενης κατά κοινοτικής πράξης (το άρθρο 173 ΣΕΟΚ, σημερινό 263 ΣΛΕΕ), εφόσον δηλαδή η προσβαλλόμενη πράξη αφορά το θιγόμενο πρόσωπο άμεσα και ατομικά. Η εν λόγω άμβλυνση συνίστατο στην αναγνώριση του παραδεκτού μιας τέτοιας προσφυγής ακυρώσεως όταν ο προσφεύγων αντλεί «ειδικά δικαιώματα» από την προσβαλλόμενη πράξη³⁹.

Στην εδραίωση αυτής ακριβώς της νομολογίας συνέβαλε ο Ευρυγένης, εισάγοντας στο -τότε- Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων την προσφυγή μιας πάλαι ποτέ κραταιάς ελληνικής κλωστοϋφαντουργίας, της Πειραιϊκής-Πατραϊκής, που αιτιάτο την ακύρωση απόφασης της Επιτροπής η οποία επέτρεπε στη Γαλλία να εισάγει ποσοστώσεις στην εισαγωγή βαμβακερών νημάτων από την Ελλάδα για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, καθώς εξαιτίας της απόφασης αυτής η Πειραιϊκή-Πατραϊκή αδυνατούσε να εκτελέσει συμβάσεις εξαγωγής νημάτων στη Γαλλία που είχαν συναφθεί πριν από την απόφαση της Επιτροπής αλλά έπρεπε να εκτελεστούν στο χρονικό διάστημα ισχύος των ποσοστώσεων. Το ΔΕΚ, με την απόφασή του του 1985 στην ομώνυμη υπόθεση,⁴⁰ όχι μόνο κήρυξε την προσφυγή παραδεκτή⁴¹, αλλά ακύρωσε την απόφαση

³⁷. Στο ίδιο, σκ. 28.

³⁸. Ας σημειωθεί ότι ούτε η ΕΣΔΑ, στο άρθρο 6 παρ. 3, προβλέπει τη δωρεάν παροχή συνηγόρου σε αστικές υποθέσεις, γεγονός που επαυξάνει το χαρακτήρα της αρχής που καθιέρωσε το ΕΔΔΑ με την απόφαση *Airey* ως εξόχως βολонταριστικής.

³⁹. Βλ. εκτενώς Π. ΣΤΑΓΚΟΣ, Η δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην κοινοτική έννομη τάξη. Η σχέση της με τη συνταγματική εξέλιξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2004, σσ. 191-192 επ.

⁴⁰. ΔΕΚ C-11/82, *Πειραιϊκή-Πατραϊκή/Επιτροπής*, 17.01.1985, ECLI:EU:C:1985:18.

⁴¹. Σύμφωνα με την απόφαση του Δικαστηρίου (σκ. 26), «η επίδικη απόφαση (της Επιτροπής) αφορά ατομικά τις επιχειρήσεις που είχαν συνάψει συμβάσεις ανταποκρινόμενες στα εν λόγω χαρακτηριστικά, υπό την ιδιότητά τους ως μελών περιορισμένης ομάδας επιχειρήσεων εξατομικευμένων ή δυναμένων να εξατομικευτούν από την Επιτροπή, τις οποίες η επίδικη απόφαση θίγει ειδικά λόγω των συμβάσεων αυτών». Επισημαίνουμε ότι προσφεύγουσες, μαζί με την Πειραιϊκή-Πατραϊκή, ήταν και άλλες τέσσερις ελληνικές κλωστοϋφαντουργικές βιομηχανίες, που βρίσκονταν στην ίδια νομική κατάσταση με αυτήν.

της Επιτροπής καθόσον είχε εφαρμογή επί των συμβάσεων που συνάφθηκαν πριν από την ημερομηνία κοινοποίησής της προαναφερθείσας απόφασης και επρόκειτο να εκτελεστούν κατά τη διάρκεια ισχύος της απόφασης αυτής.

VI. Η ακαδημαϊκή ελευθερία και το Πανεπιστήμιο εντός της ελληνικής κοινωνίας, με τις μεταλλαγές τους και τη διαχρονικότητά τους

Φθάνοντας πλέον στην τελευταία φάση αυτής της παραδειγματικής -για την αντιμετώπιση των ζητημάτων του σήμερα- διαδρομής του Δημητρίου Ευρυγένη, το στίγμα αυτού του τέρματος δίνεται από την ακαδημαϊκή ελευθερία, η οποία με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στέγασε τις θέσεις και τη δράση του Ευρυγένη ως πανεπιστημιακού δασκάλου.

Ας έχει συκρατηθεί το γεγονός ότι ως πανεπιστημιακός δάσκαλος και όχι ακριβώς ως πολιτικός όρθωσε το ανάστημά του μπροστά στο παντοδύναμο Καραμανλή εκείνον το Δεκέμβριο 1974 με αφορμή την αναθεώρηση του Συντάγματος. Στην κυβέρνηση εκείνη, είναι αλήθεια ότι ο Ευρυγένης δεν κατάφερε να μακροημερεύσει. Ένας στενός φίλος του, λίγο μετά τον θάνατό του μίλησε για την πρόθεσή του να παραιτηθεί σχεδόν αμέσως αφότου ανέλαβε τα καθήκοντά του υφυπουργού Παιδείας αρμόδιου για τα πανεπιστήμια. Υπαινικτικά, άφησε να εννοηθεί ότι ο Ευρυγένης ανησυχούσε σφόδρα για το εάν η δημοκρατία θα κατόρθωνε να εδραιωθεί στον τόπο μας⁴². Δεν συμφωνώ τελείως ότι αυτός ήταν ο ουσιαστικός λόγος που τον ώθησε να παραιτηθεί (ο τυπικός λόγος ήδη έχει αναφερθεί: ήταν ο ορισμός του ως δικαστή στο ΕΔΔΑ, από τον ίδιο τον Καραμανλή· δεν στέκει να αμφισβητούσε ο Ευρυγένης τη δημοκρατική πορεία της χώρας, όπως την χάραζε ο Καραμανλής, και ταυτόχρονα ο τελευταίος να τον διόριζε στην περίοπτη θέση του Ευρωπαίου δικαστή). Έχω την πεποίθηση ότι ο Ευρυγένης δέχτηκε να αναλάβει πολιτική ευθύνη πιστεύοντας ότι μπορεί να συμφιλιώσει το θεωρητικό και ιδεαλιστικό συνάμα σχήμα που ενστερνιζόταν ειδικά σε ότι αφορά το ελληνικό πανεπιστήμιο και τη θέση του μέσα στην κοινωνία, με την αδυσώπητη πραγματικότητα της πολιτικής. Ενδέχεται και την επαύριο ακόμη της υπουργοποίησής του να κατάλαβε ότι η συμφιλίωση αυτή ήταν αδύνατη. Εξάλλου, τρία χρόνια αργότερα, το 1977, έκανε υπόρρητα την αυτοκριτική του για τη συμφιλιωτική του πρόθεση του 1974, μιλώντας για τις διαφορετικές πορείες του θεωρητικού – γενικά – και του πολιτικού:

Η ευθύνη του θεωρητικού επιστήμονα και η ευθύνη του πρακτικού πολιτικού κινούνται σε διαφορετικές τροχιές μέσα στον ιστορικό χρόνο. Ο πρακτικός πολιτικός πρέπει συνήθως να παίρνει τις αποφάσεις του εδώ και τώρα, ο θεωρητικός επιστήμονας μπορεί να βγάζει τα συμπεράσματά του άλλοτε κι αλλού. Την παραμονή της συντέλειας του κόσμου ο θεωρητικός μπορεί να φυτεύει τις μηλιές του, ο πολιτικός όμως πρέπει να φτιάξει καταφύγια⁴³.

Πώς θα μπορούσε άραγε να συνταιριαστεί η ιδέα που είχε εμπεδώσει ο Ευρυγένης για την πολιτική υποβάθρωση του πανεπιστημιακού ανθρωποειδώλου που πρέπει να έχει για βασικό συστατικό της την αρχή του σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου με την οικουμενική εκδοχή τους⁴⁴, με την πραγματικότητα του πανεπιστημίου την επαύριο της μεταπολίτευσης, όπου το πρόκριμα ήταν η αποχουντοποίηση, ήτοι μια κατάσταση που απείχε πολλά βήματα μέχρι να αναδυθεί μια αληθινή δημοκρατική διακυβέρνηση του πανεπιστημίου;

Παρά ταύτα, ο Ευρυγένης έδρασε κατευναστικά μέσα στο κλίμα εκείνο, όσες φορές χρειάστηκε οι δικαιολογημένες εξάρσεις της αποχουντοποίησης να συγκρατηθούν προς όφελος της ακαδημαϊκής τάξης⁴⁵. Ωστόσο, το «πρό-κύκνειο άσμα» (ας συγχωρεθεί η λεκτική υπερβολή!) του Ευρυγένη ως πολιτικού, από το βάθρο του υπουργού παιδείας, δόθηκε λίγες μόνον ημέρες

⁴². ΚΡ. Μ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Για έναν εξαίρετο Έλληνα, Το Τέταρτο, Μάρτιος 1986, σ. 54.

⁴³. Δ. ΕΥΡΥΓΕΝΗΣ, ό.π., υποσημ. 10, σ. 1640.

⁴⁴. Δ. ΕΥΡΥΓΕΝΗΣ, Πανεπιστημιακή διδασκαλία και πολιτική, Αρμενόπουλος, 1975, αναδημ. στο ANNALES, Συγγραφαί Δημητρίου Ευρυγένη, ό.π., σσ. 1573 επ., 1580.

⁴⁵. Βλ. στην ειδησεογραφία του ημερήσιου Τύπου εκείνης της εποχής (Ιανουάριος 1975), ιδιαίτερα αναφορικά με τις φοιτητικές κινητοποιήσεις στο ΑΠΘ με σκοπό την απομάκρυνση καθηγητών της Ιατρικής Σχολής, οι οποίοι καταγγέλλονταν ως συνεργάτες της στρατιωτικής δικτατορίας.

πριν από την παραίτησή του, όταν έριξε τον σπόρο – ή όταν συνέβαλε με το κύρος του να ριχτεί ο σπόρος – της εμφύτευσης της δημοκρατίας μέσα στο πανεπιστήμιο.

Αναφέρομαι, εδώ, στην ημερίδα που είχε διεξαχθεί στην Αθήνα, στο Ινστιτούτο Γκαίτε, στις 14 Φεβρουαρίου 1975, με προσκεκλημένους δυο Γερμανούς ακαδημαϊκούς, για να μιλήσουν για το πρότυπο της δημοκρατικής διακυβέρνησης του πανεπιστημίου που εφαρμοζόταν στην τότε Δυτική Γερμανία. Δεν γνωρίζω αν ο Ευρυγένης ήταν ο εμπνευστής της ημερίδας αυτής. Των εργασιών της προέδρευσε ο φίλος του Ευρυγένη, ο καθηγητής Δημήτρης Τσάτσος. Ο Ευρυγένης όμως έκλεισε την ημερίδα με δική του ομιλία, της οποίας μικρά αποσπάσματα δημοσίευσε μετά από λίγες μέρες με ενυπόγραφο άρθρο του στην πρώτη σελίδα του Βήματος, που ήταν τότε καθημερινή εφημερίδα, τα οποία «φρεσκάρισε» (μετά την παραίτησή του από την κυβέρνηση στις 22 Φεβρουαρίου της ίδιας χρονιάς) επ’ ευκαιρία του Πανηγυρικού που εκφώνησε στο ΑΠΘ τον Οκτώβριο 1976 για την εθνική γιορτή:

Η δημοκρατία δεν περισώζεται στο μακρόκοσμο της Πολιτείας αν διαβρωθεί στο μικρόκοσμο του Πανεπιστημίου. Και στο Πανεπιστήμιο η άσκηση της δημοκρατίας δεν είναι βέβαια το φραστικό προσκύνημα των ελευθεριών, ούτε ο καταϊονισμός των τοίχων με χρωστικές ύλες που η μια σκεπάζει σε λίγες ώρες την άλλη. Είναι η αμοιβαιότητα στο σεβασμό των ιδεών του άλλου, είναι ένα ύφος συμπεριφοράς στο συνδικαλισμό, στη συζήτηση, στην εφημερίδα του τοίχου, στον επιστημονικό διάλογο, στην επιστημονική γραφή, στις ανθρώπινες σχέσεις ανάμεσα σε όλα τα μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας. Αυτό το ύφος του σεβασμού και της ανοχής, της σιωπής που διαπερνά δραστικότερα από το λόγο και της μετριοπάθειας που επιβάλλεται πιο δυνατά από ό,τι ο φανατισμός, είναι, ας μου επιτραπεί να νομίζω, η δημοκρατία στο πανεπιστήμιο⁴⁶.

Πώς να χωρέσει αυτό το σχήμα δημοκρατικού πανεπιστημίου στο ελληνικό πανεπιστήμιο, έτσι όπως το γνωρίσαμε από το 1982 (με το νόμο-πλαίσιο 1268 της χρονιάς εκείνης, και με όλες τις αναθεωρήσεις του) μέχρι σήμερα;

Πράγματι, σχεδόν μισό αιώνα μετά τα διαδραματισθέντα σε εκείνη την πρώιμη μεταπολίτευση, πόσο δημοκρατικό είναι το σημερινό πανεπιστήμιο, όταν με τον «νόμο Κεραμέως» για τα πανεπιστήμια (ν. 4957/2022, «Νέοι ορίζοντες στα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα: Ενίσχυση της ποιότητας, της λειτουργικότητας και της σύνδεσης των Α.Ε.Ι. με την κοινωνία» [«και λοιπές διατάξεις», άσχετες με το αντικείμενο του νόμου, ως συνήθως!])⁴⁷ ο τρόπος διοίκησής τους καταπατά εμφανικά την οικουμενικής ισχύος αρχή του συνταγματικού και του διοικητικού δικαίου *delegata potestas non potest delegari* (: μια εξουσιοδοτημένη εξουσία δεν μπορεί να εξουσιοδοτηθεί). Αναφέρομαι στην καθιέρωση της άμεσης εκλογής, από το πολιτικό σώμα των μελών ΔΕΠ, των έξι από τα έντεκα μέλη του Συμβουλίου Διοίκησης του Πανεπιστημίου. Τα υπόλοιπα 5 μέλη επιλέγονται από τα 6, «με δημόσια διαδικασία». Αυτό σημαίνει ότι τα εξωτερικά μέλη, για όσες περιπτώσεις το Συμβούλιο αποφασίζει με πλειοψηφία, μπορούν, αν προσεταιριστούν ένα μόνο από τα άμεσα εκλεγμένα μέλη, να σχηματίσουν πλειοψηφία και να λάβουν απόφαση χωρίς να είναι υπόλογα στο πολιτικό σώμα, αφού αυτό δεν τα εξέλεξε.

Πόσο δημοκρατική είναι μια Πολιτεία σαν την ελληνική, η οποία, ενώ έχει δια του Συντάγματος αναγνωρίσει το «δικαίωμα» των πανεπιστημίων σε οικονομική ενίσχυση από το κράτος (άρθρο 16 παρ. 5), καταπατά αυτό το δικαίωμα με την υποχρηματοδότηση των ιδρυμάτων, η οποία συμπληρώνεται με τον ασφυκτικό εναγκαλισμό τους από την κεντρική διοίκηση του υπουργείου ακόμα και για την πιο ασήμαντη διοικητική λεπτομέρεια; Δυστυχώς στην Ελλάδα δεν υπάρχει συνταγματικό δικαστήριο, ένα εθνικό δικαστήριο δικαιωμάτων του ανθρώπου, στο οποίο, αν υπήρχε, τα κρατικά πανεπιστήμια θα μπορούσαν να προσφύγουν για την προστασία και την πραγμάτωση αυτού του προνομίου τους.

Διερωτώμαι, τέλος, ποια ύψιστη πολιτική σκοπιμότητα υπαγόρευσε την απόφαση της κυβέρνησης και του Έλληνα νομοθέτη να υπερακοντίσουν τη διάταξη του άρθρου 16 παρ. 8 Συντ. που απαγορεύει την ίδρυση πανεπιστημίων «από ιδιώτες», εγκαθιδρύοντας με τον «νόμο Πιερρακάκη» του 2024 (ν. 5094, «Ενίσχυση του Δημόσιου Πανεπιστημίου – Πλαίσιο

⁴⁶. Δ. ΕΥΡΥΓΕΝΗΣ, ό.π., υποσημ. 10, σ. 1681.

⁴⁷. ΦΕΚ Α' 141/21.07.2022.

λειτουργίας μη κερδοσκοπικών παραρτημάτων ξένων πανεπιστημίων» [εκ νέου «και λοιπές διατάξεις», άσχετες με το αντικείμενο του νόμου!])⁴⁸ τη δυνατότητα ίδρυσης «μη κρατικών πανεπιστημίων», τυπικά όχι «από ιδιώτες» αλλά από πανεπιστήμια που λειτουργούν σε άλλα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης – ή σε τρίτες χώρες – με τη μορφή «Νομικού Προσώπου Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης» (ΝΠΠΕ) ως «παραρτήματος» του αλλοδαπού «μητρικού» πανεπιστημίου (άρθρο 130 του νόμου). Δικαιολογητική βάση της σύνθετης – κυβερνητικής και νομοθετικής – απόφασης, όπως αυτή εγκυροποιήθηκε από την απόφαση 1918/2025 της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, είναι η κατ' επιταγή του άρθρου 28 Συντ (όπως τούτο αυθεντικά ερμηνεύεται από τον συνταγματικό νομοθέτη ότι «αποτελεί θεμέλιο για τη συμμετοχή της χώρας στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης»⁴⁹) συμμόρφωση της ελληνικής έννομης τάξης προς το δίκαιο της ΕΕ: κατά βάση προς το άρθρο 4 παρ. 3 της Συνθήκης για την ΕΕ, που εισάγει την αρχή της υποχρέωσης των κρατών μελών να «λαμβάνουν κάθε γενικό ή ειδικό μέτρο ικανό να διασφαλίσει την εκτέλεση των υποχρεώσεων που απορρέουν από τις Συνθήκες ή προκύπτουν από πράξεις των θεσμικών οργάνων της Ένωσης» (αρχή της καλόπιστης συνεργασίας)⁵⁰. επομένως τη συμμόρφωση και προς το άρθρο 49 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της ΕΕ που καθιερώνει το δικαίωμα εγκαταστάσεως των φυσικών και νομικών προσώπων, όπως τούτο έχει ερμηνευτεί από το Δικαστήριο της ΕΕ με την απόφαση «Soros» του 2020, σύμφωνα με την οποία «η επ' αμοιβή διοργάνωση μαθημάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι οικονομική δραστηριότητα που εμπίπτει στο κεφάλαιο της Συνθήκης το οποίο αφορά το δικαίωμα εγκατάστασης, εφόσον ασκείται από υπήκοο ενός κράτους μέλους εντός άλλου κράτους μέλους με τρόπο σταθερό και συνεχή, μέσω κύριας ή δευτερεύουσας εγκατάστασης εντός του τελευταίου αυτού κράτους μέλους»⁵¹.

Καθώς με τη σχετική προς το δικαίωμα εγκαταστάσεως νομολογία του το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι ο οικονομικός χαρακτήρας μιας δραστηριότητας είναι ανεξάρτητος από οποιαδήποτε επιδίωξη κέρδους και ότι το καθοριστικό στοιχείο της παρεχόμενης υπηρεσίας είναι η «αμοιβή» (ο πάροχος πρέπει να αποσκοπεί σε οικονομικό όφελος, με την αμοιβή να είναι το αντάλλαγμα για την παρεχόμενη υπηρεσία)⁵², με συνέπεια η προαναφερθείσα κρίση του στην απόφαση «Soros» να διαβάζεται ότι «η διοργάνωση μαθημάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης» μπορεί να αναλαμβάνεται και από κρατικά – επομένως μη κερδοσκοπικά – ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, η κυβερνώσα πλειοψηφία της Βουλής που ενέκρινε τον ν. 5094/2024 έδωσε απτά δείγματα υποκρισίας όσον αφορά τον (μη) σεβασμό της απαγόρευσης του άρθρου 16 παρ. 8 Συντ. Τα ΝΠΠΕ, ναι μεν εχρήσθησαν «ιδρύματα μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα» που η «αμοιβή» του ιδρυτή τους – του αλλοδαπού «μητρικού» πανεπιστημίου – σύμφωνα με το γράμμα και το πνεύμα της ενωσιακής νομολογίας αναγκαστικά θα αντλείται από τα δίδακτρα που θα καταβάλλουν οι φοιτητές και οι φοιτήτριες του ΝΠΠΕ (άρθρο 132, α), όμως ο νόμος δημιούργησε την κερκόπορτα από την οποία θα παρεισφρέουν στα ΝΠΠΕ τα ιδιωτικά συμφέροντα πέραν εκείνων των – κατ' υπόθεση εργασίας – κρατικών και μη κερδοσκοπικών «μητρικών» ιδρυμάτων: από το άρθρο 134 παρ. 5 του ν. 5094/2024 μαθαίνουμε ότι πέραν του «μητρικού» πανεπιστημίου, το κεφάλαιο των ΝΠΠΕ θα καλύπτεται από πλείονες «συμμετέχοντες» (ποιους άραγε; όχι, πάντως, από τον καθένα από εμάς, ατομικά!). Περαιτέρω, ναι μεν από το άρθρο 134 παρ. 9 μαθαίνουμε ότι «απαγορεύεται στο ΝΠΠΕ να διανέμει μέρος των εσόδων του» (των κερδών του, μάλλον) «σε οποιοδήποτε πρόσωπο», όμως σύμφωνα με το άρθρο 134 παρ. 2 το ΝΠΠΕ μπορεί κάλλιστα να επιδίδεται σε κερδοσκοπική δραστηριότητα

⁴⁸. ΦΕΚ Α' 39/13.03.2024.

⁴⁹. Το «θεμέλιο» που εισάγεται αφορά το σύνολο των διατάξεων του άρθρου 28 Συντ, δηλαδή όχι μόνο τις παρ. 2 και 3 όπως γινόνταν δεκτό από τη θεωρία μέχρι σήμερα, αλλά και την παρ. 1, που καθιερώνει την υπεροχή των διεθνών Συνθηκών που κυρώθηκαν δια νόμου – επομένως και των ιδρυτικών Συνθηκών της ΕΕ – «έναντι κάθε άλλης αντίθετης διάταξης νόμου».

⁵⁰. Βλ. στη σκ. 23 της 1918/2025 ΣτΕ (Ολομ.).

⁵¹. ΔΕΕ C-66/18, *Επιτροπή/Ουγγαρία*, 06.10.2020, ECLI:EU:C:2020:792, σκ. 160. Πρβλ. την αυτόθι αναφερόμενη απόφαση ΔΕΚ C-153/02, *Neri*, 13.11.2003, ECLI:EU:C:2003:614, σκ. 39, στην οποία πρωτοδιατυπώθηκε η εν λόγω κρίση του Δικαστηρίου.

⁵². Βλ., ενδεικτικά, ΔΕΕ C-179/14, *Επιτροπή/Ουγγαρία*, 23.02.2016, ECLI:EU:C:2016:108, σκ. 154, όπως και ΔΕΚ C-281/06, *Jundi*, 18.12.2007, ECLI:EU:C:2007:816, σκ. 33. Πρβλ. και 1918/2025 ΣτΕ (Ολομ.), σκ. 11 β.

με το να «δύναται να επενδύει ποσά που αναγκαία για την ικανοποίηση άμεσων αναγκών του» και, επομένως, να καρπώνεται την υπεραξία που θα αντλείται από την «επένδυσή» του.

Περαιτέρω, ο ν. 5094/2024 καταφέρει πλήγμα στο σύστημα πανεπιστημιακής εκπαίδευσης της χώρας, δημιουργώντας πανεπιστήμια δύο ταχυτήτων⁵³. Από τη μια μεριά, θα υπάρχουν τα υπό κρατικό έλεγχο υφιστάμενα δημόσια πανεπιστήμια, τα οποία, ωστόσο, παρά τη χρόνια υποχρηματοδότησή τους και τις λειτουργικές αντινομίες τους έχουν κατορθώσει – μετά κόπων και βασάνων δηλαδή – να κατακτούν σαφείς και μετρήσιμες αποδόσεις: παράγουν πρωτότυπη έρευνα, δημοσιεύσεις με διεθνή απήχηση, συμμετέχουν σε ανταγωνιστικά ερευνητικά προγράμματα, συμβάλλουν στη διαμόρφωση επιστημονικών πεδίων, παράγουν αποφοίτους προικισμένους με προσόντα ικανά να τους εξασφαλίσουν διεθνή καριέρα. Απέναντι τους θα τοποθετούνται τα ΝΠΠΕ, των οποίων οι σαφείς και μετρήσιμες επιδόσεις *θα αναμένεται να κατακτηθούν* στη διάρκεια της μελλοντικής λειτουργίας τους, και μάλιστα υπό τη γενναιόδωρη εκ μέρους της Πολιτείας παραχώρηση που τους δίνεται: να αποδεικνύουν, μεταξύ άλλων, προκειμένου να πάρουν την πολυπόθητη άδεια εγκαταστάσεως και λειτουργίας από το υπουργείο Παιδείας, την «οικονομική βιωσιμότητά» τους μόνο για μια πενταετία! (άρθρο 138, ι του ν. 5094/2024).

Αν ο σκοπός για τον οποίο η κυβερνώσα πλειοψηφία της Βουλής αποφάσισε να υπερκεράσει, μέσω της εγκατάστασης στην ελληνική επικράτεια των «μητρικών» πανεπιστημίων των ΝΠΠΕ, συλλήβδην τις διατάξεις του άρθρου 16 Συντ που καθιερώνουν την εναπόθεση της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης αποκλειστικά στα χέρια της Πολιτείας δεν ήταν να διευκολύνει –«υπό την κάλυψη» του ενωσιακού δικαίου– την είσοδο ιδιωτικών συμφερόντων στην ανώτατη εκπαίδευση, αλλά ήταν να ανορθωθεί έτι περαιτέρω η ποιότητα της παρεχόμενης από τα δημόσια πανεπιστήμια ανώτατης εκπαίδευσης, τότε είναι απορίας άξιο γιατί ως προϋπόθεση της χορήγησης άδειας εγκαταστάσεως και λειτουργίας δεν τέθηκε το εξής: το «μητρικό» αλλοδαπό πανεπιστήμιο, για τις Σχολές που θα ιδρύσει στην Ελλάδα να έχει κατακτήσει, με τις ομοειδείς Σχολές της έδρας του, θέσεις στις διεθνείς κατατάξεις των πανεπιστημίων ανώτερες από εκείνες που έχουν κατακτήσει οι αντίστοιχες Σχολές των ελληνικών δημόσιων πανεπιστημίων. Ο ν. 5094/2024 «θυμάται» το κριτήριο της αναγκαίας υψηλής διεθνούς κατάταξης του «μητρικού» πανεπιστημίου μόνο προκειμένου να του επιτραπεί να ιδρύσει μία μόνο Σχολή (αντί του *minimum* των τριών που απαιτείται), απαιτώντας εν προκειμένω από το «μητρικό» ίδρυμα να έχει καταλάβει «μία από τις πρώτες είκοσι θέσεις σε διεθνή κατάταξη πανεπιστημίων» (άρθρο 137 β).

Η μόνη νόμιμη και νομιμοποιημένη οδός για την ίδρυση αμιγώς ιδιωτικών πανεπιστημίων στη χώρα, των οποίων η λειτουργία θα χρηματοδοτούνταν όχι από τα δίδακτρα των φοιτητών και των φοιτητριών ως πηγής μιας ανομολόγητης κερδοσκοπικής δραστηριότητάς τους, αλλά από τις εισφορές κεφαλαίου, τις χορηγήσεις και τις χορηγίες των ιδρυτών τους (και όπου, επιπρόσθετα και αναγκαστικά, οι υποτροφίες δεν θα δίνονταν μόνο στο 10% των εγγεγραμμένων [άρθρο 148 του ν. 5094/2024], αλλά στη συντριπτική πλειοψηφία αυτών, όπως τούτο συμβαίνει στα ιδιωτικά πανεπιστήμια της Ευρώπης και των ΗΠΑ), θα ήταν η *γενναιόδωρη αναθεώρηση* του άρθρου 16 Συντ. Το ότι μια *οποιαδήποτε αναθεώρηση* του άρθρου αυτού δεν επιτεύχθηκε μέχρι σήμερα ούτε ίσως ποτέ να μην επιτευχθεί στο μέλλον, είναι τόσο το χειρότερο για τους θιασώτες των ιδιωτικών πανεπιστημίων, τόσο το καλύτερο για τους εχθρούς τους. Η γενναιόδωρη αναθεώρηση του άρθρου 16 παρ. 5 Συντ στην οποία θα προσέβλεπα, θα ήταν εκείνη που θα καθιέρωνε τη δυνατότητα ίδρυσης αληθινών ιδιωτικών πανεπιστημίων στη χώρα (και όχι την ersatz μεταλλαγή των σημερινών ιδιωτικών κολλεγίων σε πανεπιστήμια), ερήμην του ενωσιακού δικαίου, *τέτοιων*, σαν αυτού που είχε ενώπιόν της η απόφαση «Soros» του ΔΕΕ: ενός πανεπιστημίου που ιδρύθηκε όχι από «μητρικό» πανεπιστήμιο της αλλοδαπής, αλλά από μια μη κυβερνητική οργάνωση, ιδρυτής της οποίας ήταν ο ομόνυμος, βαθύπλουτος χρηματιστής: *τέτοιων* πανεπιστημίων, σαν αυτά που ο Ευάγγελος Βενιζέλος (κι αυτός μαθητής του Δημητρίου Ευρυγένη!) φαντάστηκε, στο μακρινό

⁵³. Βλ., υπό ανάλογη έννοια, Χ. ΓΝΑΡΔΕΛΛΗΣ, Τα ιδιωτικά ΑΕΙ δεν είναι παράδειγμα για τα δημόσια, The Books' Journal, τ. 172, Ιανουάριος 2026, σ. 8.

2007, ότι κάλλιστα μπορούν και πρέπει να ιδρυθούν στη χώρα ως μη κερδοσκοπικά πανεπιστήμια από κοινωφελή ιδρύματα πλούσιων Ελλήνων εφοπλιστών και επιχειρηματιών (από το Ίδρυμα Ωνάση και το Ίδρυμα Νιάρχου, που ονομαστικά, τότε, ανέφερε)⁵⁴.

VII. Αντί επιλόγου: παλιές και νέες απειλές κατά της δημοκρατίας

Φτάνοντας στο τέλος αυτής της διαδρομής, ο πειρασμός είναι μεγάλος για να μην υποκύψουμε σε αυτόν: να ξαναγυρίσουμε εκεί απ' όπου ξεκινήσαμε, στην πολιτική ελευθερία, στη δημοκρατία, πάλι με μια «ισχυρή δόση Ευρυγένη», διότι στο κάτω-κάτω της γραφής όλοι εμείς, όπως κι εκείνος άλλωστε στα χρόνια της στρατιωτικής δικτατορίας και στην πρώτη δεκαετία της μεταπολίτευσης, οφείλουμε να τις προασπίζουμε, όταν αυτές απειλούνται.

Ναι! Η δημοκρατία, μέσα σε ένα πολύ μικρό μέρος του παγκόσμιου χωριού όπου βιώνεται – στη Δύση – και περιστοιχίζεται από τη συντριπτική πλειοψηφία των επαύλεων του παγκόσμιου χωριού που δεν είναι δημοκρατίες (Κίνα, Ρωσία, Τουρκία, Άπω Ανατολή, Αφρική), απειλείται: την ξεφτίζουν ύπουλα οι τεχνολογίες που τρυπούν τους τοίχους της ιδιωτικής ζωής· είναι άνισα εξασφαλισμένη στις διάφορες κατηγορίες των πολιτών· την εξασθενίζουν ισχυρά αλλά μολαταύτα ανίσχυρα κράτη, που ονειρεύονται διαρκώς αυξημένες εξουσίες· είναι ευθραυστη επειδή ατελώς προσδιορίζεται από Συντάγματα, καθυστερημένα απέναντι στην εξέλιξη της κοινωνίας και των ηθών· πλήττεται από νόμιμες αποφάσεις· εξυπηρετείται από έναν ανεξάρτητο και αμερόληπτο δικαστικό μηχανισμό, που όμως υπερφαλαγγίζεται από παντού...

Πριν από λίγους μήνες επανεκδόθηκε στα ελληνικά ένα θαυμάσιο βιβλίο του συγγραφέα του Μπάμπιτ, του Sinclair Lewis, με τίτλο «Δεν γίνονται αυτά εδώ». Αναφέρεται σε ένα φανταστικό συμβάν στις ΗΠΑ του μεσοπολέμου, του αιώνα που πέρασε. Τι ήταν αυτό που δεν μπορούσε να συμβεί και όμως συνέβη; Η επικράτηση του φασισμού! Χωρίς τη γελοία μεγαλοστομία του Μουσσολίνι, χωρίς τον παραληρηματικό μαγνητισμό του συγγραφέα του Mein Kampf, χωρίς την προστυχιά του Γιόζεφ Μακάρθου, χωρίς -για να θυμηθούμε τα δικά μας- τη φαιδρότητα του Παπαδόπουλου και του Παττακού, χωρίς στρατόπεδα συγκεντρώσεως, ούτε μυστηριώδεις εξαφανίσεις, ούτε δημόσιες εκτελέσεις, ο φασισμός παραβιάζει τις πόρτες της Δυτικής δημοκρατίας, υπό το μανδύα αυτού που πριν από πολλά χρόνια ένας Αμερικανός πολιτικός επιστήμονας, ο Bertram Gross, είχε αποκαλέσει «φιλικό ολοκληρωτισμό»⁵⁵.

Μια τελευταία στάση μας στην επικαιρότητα, οδηγημένη – εκ νέου – από τη σκέψη και τη δράση του Ευρυγένη (αλλά τώρα και σαν προανάκρουσμα για την τελευταία επίσκεψή μας σε αυτές), αναγκαστικά περνά από τη βασανιστική – για κάθε πιστό του δημοκρατικού πολιτεύματος – παρακμή, «επί Τραμπ», της κοιτίδας της σύγχρονης δημοκρατίας, εκείνης των Ηνωμένων Πολιτειών, που καλείται φέτος να γιορτάσει τα 250 χρόνια από την ίδρυσή της στη σκιά μια προϊούσας φασιστικοποίησης. Μπροστά στο παράξενο υβρίδιο νεοφιλελευθερισμού και βιαιότητας που στιγματίζουν τη δεύτερη θητεία του προέδρου Τραμπ, είναι επιτρεπτό να αναρωτηθεί κάποιος αν οι Ηνωμένες Πολιτείες έχουν βγει από το πλαίσιο του νεοφιλελευθερισμού προς όφελος μιας κατάστασης που προσομοιάζει με τον φασισμό. Η σχετική συζήτηση, που διατρέχει τις αναλύσεις για τη δεύτερη προεδρία του Τραμπ, διχάζει τόσο τους πολιτικούς επιστήμονες όσο και τους φιλοσόφους: η τρέχουσα απομάκρυνση των Ηνωμένων Πολιτειών από το κλασικό πλαίσιο της φιλελεύθερης δημοκρατίας ριζοσπαστικοποιεί μια συγκεκριμένη νεοφιλελεύθερη τάση που δίνει προτεραιότητα στην οικονομική «ελευθερία» και στην επέκταση της αγοράς εις βάρος των μηχανισμών λαϊκού και δημοκρατικού ελέγχου της κυβέρνησης; Ή μήπως αυτή η προεδρία, και ο χαοτικός ιδεολογικός γαλαξίας που την υποκινεί, δεν έχουν πλέον τίποτα το «νεοφιλελεύθερο», με αποτέλεσμα να οδηγούμαστε σε μια νέα τάξη πραγμάτων, την οποία κάπως θα πρέπει να ονοματίσουμε; Στη δεύτερη υπόθεση, πράγματι ένας από τους όρους που εξετάζονται για να χαρακτηρίσουν την

⁵⁴. Ε. BENIZEΛΟΣ, «Ατζέντα 16». Για το ελληνικό πανεπιστήμιο του 21ου αιώνα, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2007, σσ. 126-127. Βλ., υπό ανάλογη έννοια, και χωρίς προσωπικά να συμμεριζόμαστε την ιδεολογική του σκοπιά, τον Α. ΚΑΜΑΡΑ, Τα άγνωστα ιδιωτικά ΑΕΙ της Ελλάδας, The Books' Journal, τ. 170 (Νοέμβριος 2025), σ. 25.

⁵⁵. Όπως αναφέρεται από τον C. JULIEN, Οι δημοκρατίες αυτοκτονούν, Αλκαίος, Αθήνα, 1974, σ. 290.

επερχόμενη τάξη πραγμάτων είναι ο «φασισμός», ακόμη κι αν πρόκειται για έναν φασισμό που εξακολουθεί να είναι «ανταγωνιστικός», συνδυάζοντας αυταρχικά χαρακτηριστικά με τη διατήρηση ενός πολυκομματικού πολιτικό-εκλογικού συστήματος. Στα πλαίσια αυτά, αρκετοί σημαντικοί ιστορικοί, μεταξύ των οποίων ο Jean-Claude Monod και ο Timothy Snyder εκτιμούν ότι μπορεί κάποιος να χρησιμοποιήσει νόμιμα αυτόν τον όρο για να περιγράψει τη δεύτερη θητεία του προέδρου Τραμπ⁵⁶.

Ο Δημήτριος Ευρυγένης, από τη μεριά του, πραγματοποίησε, εν τέλει (!), τη ζεύξη που τόσο ζήλευε του θεωρητικού με τον πολιτικό της πράξης από το βήμα του Ευρωβουλευτή της Νέας Δημοκρατίας, συντάσσοντας και υπογράφοντάς, κατά το πολύ σύντομο πέρασμα του από αυτό το βάθρο (1984-1986), τη μνημειώδη έκθεση και το αντίστοιχο ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου του Δεκεμβρίου 1985 για την άνοδο του φασισμού και του ρατσισμού στην Ευρώπη. Δεν έχει νόημα να αναφερθούν τα πορίσματα και οι προτάσεις της έκθεσης, οι οποίες, εξάλλου, ποτέ δεν ακολουθήθηκαν με πιστότητα ούτε από την Ευρωπαϊκή Ένωση ούτε από τα κράτη μέλη. Μόνο η τελευταία φράση των «Γενικών σκέψεων» της έκθεσης αρκεί να παρατεθεί, που είναι και το απόσταγμα του «παραδείγματος Ευρυγένη»:

Τις απαντήσεις στις προκλήσεις που θέτει ο φασισμός και ο ρατσισμός μπορούμε να τις αρυσθούμε μόνο από την έννοια των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών. Σ' αυτό ακριβώς το πλαίσιο που γέννησαν και στοιχειοθετούν αυτές καθ' εαυτές οι πολιτικές και φιλοσοφικές παραδόσεις της Ευρώπης μπορούμε και οφείλουμε να βρούμε τους γνώμονες πολιτικής συμπεριφοράς που πρέπει να ακολουθήσουμε και τις αρχές για το πρότυπο κοινωνίας που θα αναζητεί πάντοτε, μέσα στην ποικιλία της ιστορίας του και των επιδιώξεών του, ο δημοκρατικός άνθρωπος⁵⁷.

Ο Δημήτριος Ευρυγένης της ζεύξης της θεωρίας με την πολιτική πράξη έχει φύγει προ πολλού. Δεν πρόκειται να επιστρέψει. Σε εμάς εναπόκειται να φράζουμε το δρόμο, καθημερινά, και με την ψήφο μας, στο φασισμό και στις οβιδιακές μεταμορφώσεις του: στον αριστεροδεξιό λαϊκισμό, τον αντισυστημισμό, τον με ποικίλα προσχήματα αντισημιτισμό, τον τραμπισμό, τον φιλοτραμπισμό, τους κήρυκες του illiberalism, της «αντί-φιλελεύθερης» δημοκρατίας.

⁵⁶. Βλ., αντίστοιχα, J.-C. MONOD, Pour comprendre l'accélération réactionnaire des États-Unis, il faut revenir à Michel Foucault et sa théorie 'de la décroissance et de la dislocation de l'État, Le Grand Continent, 8 février 2026 (<https://legrandcontinent.eu/>) και T. SNUDER, Je suis frappé par les similitude des milliardaires de la Silicon Valley et les bolcheviks les plus radicalisés. Une conversation avec Timothy Snyder, Le Grand Continent, 15 février 2025. Βλ. επίσης τη συζήτηση μεταξύ των Γάλλων ιστορικών Marc Lazard και Olivier Burtin στη Le Monde, 03.05.2025 (« Le trumpisme est-il un fascisme ? Les avis divergents de deux historiens »). Πρβλ. την πολύ κατατοπιστική ανάλυση του ανυπόκριτου θαυμασμού του τραμπικού κινήματος MAGA για έναν από τους πιο αιμοσταγείς δικτάτορες του 20ού αιώνα, τον στρατηγό Φράνκο, από τον D. KAUFMAN, Πρέπει να σκοτώνουμε και να σκοτώνουμε, The Athens Review of Books, Μάιος 2026, σ. 34 επ.

⁵⁷. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ, Εξεταστική επιτροπή για την άνοδο του φασισμού και του ρατσισμού στην Ευρώπη. Εισηγητής: Δημήτριος Ευρυγένης, έκδ. ΚΔΕΟΔ, 1987, σσ. 121-122.